

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. $\frac{\text{Vol.}}{\text{Ser.}}$ 31

Title: *Chinta Mani Tika*

See

31

:	Chintām ani Tilka	:	Title or
:	Phakkikē by	:	Author
:	Malhūrānēth	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	Publisher
31	:	:	Remarks

Incomplete.
Pages 1-46 (of the second
Mani)

कोपाध्यवृत्तिरनिरूपितकलोपधानात्मककरणत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव संगतिः॥ तदनुमानाव न विहि
यात्मकप्रत्यक्षप्रमाणमनःप्रवणयोरनुपजीवकत्वात्॥ कलोपधानात्मकत्वविवक्षणादेव शरीरमाप्तिज्ञा
नस्य भ्रमस्तदनुमितिस्वरूपयोग्यकरणत्वेऽप्यनुमाननिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य न संगतिरिति रित्यपि प्र
सुते॥ मनसोऽनुमिति करणत्वनयेऽनुमिति करणत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावात्॥ तादृशोप
जीवकत्वस्यैव संगतिरिति शङ्केतुमानोपजीवकत्वस्यापि भ्रमसंगतत्वापातश्च व्यवहारार्थोपि शक्तिरिति यदा तदा
धीकरणत्वावच्छेदेनोपमानोपजीवकत्वाभावादिति चेत्तत्र॥ प्रत्यक्षानुमानयोः परस्परं तु उपजीवकविशेषेपि
पक्षदुपजीवकत्वानिरूपणतन्त्रेनिरूप्यमिति निगमाभावादेव भ्रमनिमित्तनिरूपणतन्त्रे प्रत्यक्षप्रमिति
निरूपणविरुद्धसंगतः॥ प्रत्यक्षानन्तरमेवानुमाननिरूपिते मत्तनुमानानन्तरं प्रत्यक्षप्रमिति
स्वतन्त्रेण स्येति न्यायेनेष्टाया एव बाजव्यदिति दिक्॥ ॥ अनुमानोपमानयोः परस्परं कदाप्युपजीवकत्वस्यैव
नुमानोपमानयोरेव संगतिमत्रेव दर्शयति॥ बहुवादिति॥ न चैतेष्वनुमाननिरूपणवसर एवोचितमि
ति वाच्यं॥ स्वतन्त्रेण स्येति न्यायेनेष्टाया एव बाजव्यदिति दिक्॥ न च तत्राप्यनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वात्कीर्तनात् कथमुपमान
संगतिरिति वाच्यं॥ बहुवादिसंमतत्वादित्यस्य उपमाने बहुवादिसंमतानुमानोपजीवकत्वादित्यर्थः
भवति च गोसदृशो गवयः पदवाच्य इत्यतिदेशावाच्यार्थेऽपि नात्मकोपमाने गवादिपदशक्तिरिति कानुमा
नोपजीवकमिति भावः॥ अत्रापि ज्ञानजन्यजितासाप्रयोज्यत्वं च न्ययार्थः॥ अन्वयश्चास्य उपमानादित्य
त्र उपमानपदार्थे उपमाननिरूपणे॥ इति तिरुत्तकः॥ बहुवादिसंमतत्वात्कीर्तनेनावसरस्य संगतित्वमु
च्यते॥ तथापि अनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरसनीयात्पवादिविप्रतिपत्तिकतया बहुतरुत्वा

राम
२

पत्ति

जनकप्रतिष्ठादत्रैव प्रथमं मध्यमं सोऽजिज्ञासा ननुपमाने तस्यावच्छेदिसंमतत्वेन निरसनीयबहुवादिविप्रतिप
त्तिकतया बहुतरुः स्वातु वं विप्रतिपत्तिकत्वात्॥ तदनुमाने प्रथमं प्रतिबंधको भूतशिष्यजिज्ञासात्पक्षोत्तमि
रूपणे च तन्निवृत्तत्वेनावसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति भावः॥ तत्रोपमानज्ञानप्रयोज्यप्राथमिक
जिज्ञासाप्रयोज्यमत्र प्रथमं न्ययार्थः॥ अन्वयश्चास्य उपमानप्राग्भिनिरूपणे॥ एवं च बहुवादिसंमतत्वाज्ञानप्रयोज्यप्राथ
मिकजिज्ञासाप्रयोज्योपमानप्राग्भिनिरूपणविषयोऽनुमानमित्यन्वय इति धेयं॥ मिश्रास्तु प्रत्यक्षोपजीवकत्वा
दिनिरूपणतन्त्रे तत्रोपजीवकत्वस्य चित्कल्पितः न तु वास्तविकः पाठः॥ अनुमानेनिरूपणतन्त्रे वया डे वास्त
विकः तावत्तैव मिश्रस्तु स मभिप्राहरेलभ्यस्य हेतुहेतुमत्तावस्य प्रतिबंधको भूतशिष्यजिज्ञासाभि
वृत्तकसिद्धत्वकथनेनावसरस्य संगतित्वोपमानसंभवात्॥ अन्यथा शङ्केतुमानोपजीवकत्वात् उपमा
नानन्तरं शङ्केनिरूपणतन्त्रे वया डे वास्तविकत्वात्॥ अनुमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितिभिन्नत्वे ज्ञानविना
अनुमि करणत्वेनानुमानस्येतरभिन्नत्वज्ञानेन संभवति॥ अनुमितिप्रत्यक्षयोरेव दृष्टान्तप्रत्यक्षादिप्र
मिति करणेऽपि चरताना पत्तेरतः प्रथमतोऽनुमिते रितरनेऽनुमाने पक्षलक्षणमाह॥ तत्रेति॥ अत
नार्थोत्तशवकाशः केचित्तु॥ अनुमिति करणेऽप्यनुमानलक्षणं करणीयं तदज्ञाने चानुमितिज्ञाने विना न सं
भवति तस्य तदुदितमर्त्तिकत्वादतः प्रथमतोऽनुमितिज्ञापयति॥ तत्रेति॥ अतो नार्थोत्तशवकाशस्ता
दुः॥ तत्र कर्तव्यं न ह्यन्यथा प्रकाशकानुमाननिरूपणेऽसंभवो विवेकलक्षणात् अन्वयश्चास्यानुमिति रित्यु
च्यते॥ तथा च कर्तव्यं न ह्यन्यथा प्रकाशकानुमाननिरूपणेऽप्यनुमिति रित्युच्यते॥ अनुमिति रित्यु
ज्ञानमित्यन्वयः॥ आसि विविधेति॥ आसि विविधे च तस्य ह्यधर्मज्ञानेनेति कर्मधारयः समासः

धर्मसमवायेत्येवमवस्थितिवाच्यं तस्यापि लक्षणं तद्वत् ॥ प्रकृते च तस्या प्रवेशेन वेयार्थाभावात् ॥ इत्येव व्याप्ति
विशिष्टस्य व्याप्तिविशिष्टे वापक्षधर्मता व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेति वक्ष्यते ॥ तन्मुरुधाभावात् व्याप्तिविशिष्टं दत्तिर्योपक्षीय
धर्मता तज्ज्ञानजन्यज्ञानं अनुमिति रित्येवोपि संभवति ॥ धर्मवान्पर्वतरत्यादिज्ञानजन्यानुव्यवहृसाया दावति व्याप्ति
ज्ञानपदस्य ज्ञानविशेषपरत्वेनेव तद्वारणान्न दोषनिमान्तरत्यादिभ्रमानुमितेर्वन्व्याप्यजनवान्पर्वतरत्यादि
भ्रमजन्यपर्वतो वन्निमानित्यदिभ्रमानुमिते श्रुतादशधर्मघटनयेव संग्रहात् ॥ एवं व्याप्तिविशिष्टस्यापक्ष
धर्मश्चेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मः तस्य भावा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेति कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन व्याप्ति
विशिष्टसमानधिकरणपक्षधर्मताया ज्ञानजन्यज्ञानमनुमिति रित्येवोपि संभवति भ्रमानुमित्यव्याप्तादेर्यथो
क्तत्वेणेव वारणान्न ॥ एवं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मोतयोर्भावस्तथा त्वं तज्ज्ञानजन्यज्ञा
नमिति द्वे द्वेतरत्वात् प्रत्ययेन व्याप्तिविशिष्टत्वं यक्षधर्मत्वोभयविषयकज्ञानजन्यज्ञानमनुमिति रित्येवोपि सं
भवति ॥ धर्मो वन्निव्याप्यभालोकवान्पर्वतरतिज्ञानजन्यधर्मो वन्निव्याप्यधर्मवान्पर्वतरत्यादिज्ञानजन्यचा
तिव्याप्ते श्रुतज्ञानपदस्य ज्ञानविशेषपरत्वेनेव वारणान्न निप्राह ॥ केचित्तु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्य
त्वमेव लक्षणं ॥ जन्यत्वे च परामर्शत्वावच्छिन्नकारणता प्रतिपेक्षिकं ग्राह्यं ॥ परामर्शत्वे च अनुमितित्वावच्छिन्न
कार्यता प्रतिपेक्षिककारणतावच्छेदकतया सिद्धमानसत्त्वव्याप्यजातिविशेषः सर्वत्र मानसपरामर्शदेवानु
मिति रित्यभ्युपगमात् ॥ स एव त्वेव स्य शपथनिर्णयत्वात् ॥ एवं च न व्याप्तिप्रसंगः ॥ अन्यत्र तादृशजाति
विशेषणहेतुत्वात् ॥ इत्येव तादृशधर्मघटनान्निकर्तव्या ॥ वन्निव्याप्यधर्मवान्पर्वतरतिनिश्चयस्य परामर्श
त्वावच्छिन्नकारणता निरूपितानुमितित्वावच्छिन्नजन्यताया अनुमितिमात्रसत्त्वात् ॥ आपत्ते श्रुतकारणतावच्छेद

राम
६

केऽप्याप्य ताना स्वेदि त्वस्याधिकस्वप्रवेशादेव वारणान्न ॥ आपत्तिरित्येव वाच्यं तज्ज्ञानविशेषणाय इत्याहुः ॥ तत्त्वा
रणमिति ॥ तत्पदं अनुमितित्वजातिविशेषविशिष्टपक्षधर्मताया अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः ॥ ननु तत्करणमित्य
त्र तच्छब्दस्यानुमितित्वजातिविशेषविशिष्टपक्षधर्मताया अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः ॥ ननु तत्करणमित्य
शिष्टस्य प्रत्यायनात्करणल्युताच्चकरणप्रत्यायनात् अनुमिति करणमनुमिति करणत्ववदित्यनुमितिकरणत्ववि
शिष्टऽनुमिति करणत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गणान्वयोवाच्यः ॥ तद्यथा चैव तावच्छेदकविशेषणत्वावच्छेदकविधेय
तावच्छेदकपोरनेतात् ॥ घटे घटस्तिवत् पुनस्तुतिः ॥ न च नामार्थयोर्भेदो न्यस्याव्युत्पन्नतया तत्करणमित्यस्यानु
मितिसेवेधभिन्नमनुमिति करणमित्यर्थः ॥ तच्छब्दस्यानुमितित्वजातिविशेषविशिष्टसंबन्धिपरत्वात् ॥ करण
तायाः कार्यघटितत्वेन करणपदस्यानुमितिकरणपरत्वात् ॥ अभिन्नत्वस्य च संसर्गत्वात् ॥ अनुमानमित्यत्र पु
थात्वर्थस्यानुमितेः ॥ पुनः प्रत्ययतया तदर्थऽनुमितिकरणे करणतासंबन्धेनैवान्वयादनुमितिपदनुमिति क
रणमित्यर्थः ॥ करणतायाः कार्यघटितत्वेनानुमितिकरणत्वविशिष्टस्यैव ॥ पुनश्चात्रानुमितिसेवेधि
मदनुमितिकरणमनुमितिमदनुमितिकरणभिन्नमित्येवाव्यवधानाद्विधेयतावच्छेदकतापर्याप्तधिकरणधर्म
वत्त्वमप्युद्देश्यवाचकपदादलाभेन घटो नीलघटनीलसधर्मघटो नीलघटस्यादाविवनद्यो नरुत्समिति वाच्यं ॥
तथापि करणपदमुपदिपदयोः करणताघटकपक्षधर्मेषु अधिकरणतद्वृत्तित्वादिषु स्वोपशान्तिनयेषो नरुत्स
स्य पुनरित्यात् ॥ स्वोपशान्तिनयेऽनुमानमित्यत्र धर्मोपपत्त्यर्थस्यानुमितेः ॥ आप्रयतासंबन्धेन ॥ पुनश्चात्र अधिकरणे
न्ययवत्तत्करणमित्यत्रापि तत्पदार्थस्यानुमितेः ॥ करणपदार्थधिकरणे आप्रयत्वेन ॥ अन्यथा हि दिति चेन्न
तत्पदार्थकरणपदार्थयोरव्यभिचात्तरित्वात् नामार्थतयानामार्थयोर्भेदेनान्यस्याव्युत्पन्नतया तदर्थस्यानु

१५

६

राम
७

नुमितेराश्रयता संबंधेन करणपदार्थे नव्यासंभवात् ॥ अन्यथासकरणत्वं सकर्मत्वमित्यादावपि तदीयकरणत्वादिप्रत्य
यापत्तेः ॥ न चैवं घटकरणं दंडरत्नादौ संवदशक्तिनये घटवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितस्य घटकरणत्वस्या
व्रत्ययप्रसंगः ॥ करणपदार्थधिकरणतद्वृत्तिर्त्वादेरुपस्थिते त्वेपि घटस्य ततोऽनुपस्थितिरिति वाच्यं ॥ करणदिपद
स्य स्वतंत्रे स्तिनयेपि कार्यवत्त्वेण कार्यवदंशेष्ववरपशक्तेरुपगमात् ॥ अन्यथा केवलकरणदिपदत्वात् तात्पर्यधीस
त्वे विना कार्यवाचकपदार्थाहारं घटादिकरणप्रत्ययापत्तेः कार्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटिते कर
णत्वे गौरवादधिकरणत्वेनाधिकरणप्रवेशादधिकरणशेकायां निरिक्तस्याप्रकारानुयायकार्यवत्त्वेणैव का
र्यधिकरणकरणदिपदस्य शक्तेरावरपकत्वाच्च ॥ अन्यथा घटान्निर्विकल्पकोपस्थिते रनभ्युपगमेनाधिकर
णस्य ततोऽनुपस्थितिप्रसंगाच्च ॥ न च कार्यवाचकघटादिपदस्यैव कार्यवत्त्वसिद्धिराणां ॥ करणदिपदस्य च केवलव
त्त्वविशिष्टवशक्तिः ॥ कार्यवत्त्वोक्तिरूपकतासंबंधेन वृत्तित्वेऽप्युक्त्याच्च ॥ विशिष्टताभरतिवाच्यं ॥ तर्हि जाघवात्करण
दिपदस्य केवलधर्मिण्येव शक्त्यापत्तेरितरांशस्य कार्यवाचकघटादिपदस्य हान्येव लाभसंभवात् ॥ एतेन स्वतंत्रशक्ति
नये करणदिपदस्य नामत्वेपि तदधीनो यथाभेदेन परस्परमन्वयोऽयं ॥ त्वतिवैचित्र्यात्तथाकरणदिपदस्य मभि
व्याहृतवृत्त्यादीतरविभक्तिः शून्यतरेदिपदार्थे स्यादधिकरणपदार्थे भेदेनान्वयोऽयुत्पत्तिवैचित्र्यादिति कस्यचि
त्प्रलपितमप्यपास्ते ॥ स्वतंत्रशक्तिनयेपि कार्यवदंशेशक्तेरावरपकत्वेऽप्युत्पत्तिसंकेते मानाभावात् ॥ तदादिपद
स्य कार्यसंबंधेपि परतया तादात्म्यसंबंधेनैवान्वयवो धसंभवात् ॥ न च स्वतंत्रशक्तिनयेपि कार्यवदंशेशक्तेरावरप
कत्वे कार्यभेदेन शक्तिभेदस्यावशिष्टतया विशिष्टशक्तिमये स्वरूपेऽशक्तिपक्षे किं तादात्म्यमिति वाच्यं ॥ वैशिष्ट्या
शेशत्वेऽप्यनादेव तत्र जाघवसंभवात् ॥ एते च स्वतंत्रशक्तिपक्षेपि प्रकृतेऽनुमितिसंबंधे मनुमितिकरणं अनुमि
तं

१५

तिमदनुमितिकरणभिनमित्यन्यबोधानुपनरुक्तिः ॥ केचित्तु ॥ तत्तर्ह्येन स्वरूपतोऽनुमितित्वजतिविशेषविशिष्टपदार्थे
तु व्याप्तिप्रकारकयस्य धर्मताज्ञानजन्यज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मस्वरूपेण तादृशधर्मसमवायिपर ॥ तद्याचतादृश
धर्मसमवायिकरणमनुमानमित्यर्थः ॥ अतो न पुनरुक्तिः शेषाणि ॥ न चैवं तादृशधर्मसमवायिकरणत्वेन रतरभेद
साधने व्यर्थविशेषणत्वं घटकस्य व्याप्तिज्ञानत्वस्यैव हेतुत्वसंभवात् ॥ न च व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वेन प्रविष्टमि
ति न व्यर्थमिति वाच्यं ॥ तथापि तादृशत्वेन व्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वसंभवात् ॥ न च व्याप्तिरननुगमेन एकतरव्याप्तिज्ञान
स्य हेतुत्वेऽनुमितिकरणमात्रस्य पक्षत्वात् भागवत्तिष्ठिः ॥ अतस्तादृशधर्मसमवायिकारणत्वं सर्वस्य धारणे हेतुरिति
वाच्यं ॥ अधिकस्य भागवत्तिष्ठिदारकत्वेपि व्याप्तिप्रकृत्यनुपपुक्ततया वैयर्थ्यादिति चेन्न ॥ भिन्नधर्मिकतया धर्मप्रा
प्तभाववद्वैयर्थ्यमिति ॥ करणत्वेनैव व्याप्तिज्ञानत्वात् न चैवं घटवद्वृत्त्युत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ मज्झिमसुत्ता ॥ स्वरूपमाह ॥ न चेति ॥
अनुमाने चेत्तर्हि ॥ विगपरामर्शहेतुनिष्ठव्याप्तिज्ञाने ॥ परामर्शस्य व्यापारभावेनाकरणत्वात् ॥ अन्येतु न चैताव
ताऽनुमितिकरणत्वमनुमानलक्षणमुक्तं भवति ॥ तत्त्वस्येत्याह ॥ ज्ञातमानां लिंगस्यानुमितिकरणत्वेनानुमाने
तराप्रसिद्धा रतरभेदानुमाकत्वाभावात् ॥ रतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणपदार्थत्वात् ॥ इत्यत आह ॥ तच्चैतीति
प्राहुः ॥ वक्ष्यति ॥ परांशप्राणालिंगस्यानुमितिकरणत्वेऽप्यतीतानां गतलिंगादनुमितिनस्यात्तरतिभावः ॥ तदा
णादिकेनिरूपितमिह नोपपन्नं पितृपुत्रप्रथमत आत्मीयकमतमाशंकतेऽप्येति ॥ न प्रामाणं ॥ न प्रमिति
वरता ॥ ननु यदि चानुमानमनुमितिकरणं न प्रमाणमित्यर्थस्तदा सिद्धसाधने ॥ व्याप्तिज्ञानस्यैव नैव्यापिके ॥ प्रमाणत्वाभ्यु
पगमादिति चेन्न ॥ अनुमानमित्यस्य व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः ॥ न च तथाप्याश्रयासिद्धिस्तन्मते सर्वत्र व्यभिचार

संशयसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयानुयादादिति वाच्यं ॥ तन्मते संशयात्मकस्य तस्य प्रसिद्धिः ॥ न च शतः ॥ सिद्धसाधनं पक्ष
सावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः हेतुत्वान्न ॥ न च निर्विकल्पकज्ञानात्प्रत्यक्षायाः त्वकप्रमितिं प्रतिकरणात्त्वात्
बाधरिति वाच्यं ॥ निर्विकल्पकप्रतिकरणात्त्वाभावात्तद्विशिष्टज्ञानस्य तु तन्मते ॥ सदिक्प्रत्यक्षेनाप्रमितिं त्वत्
अत्र च प्रमाजनकत्वावच्छेदकप्रत्यक्षत्वान्न ॥ इति हेतुत्वान्न ॥ तच्च तन्मतेरेदियत्वं अपमानमते व्याप्तिनिश्च
यत्वादिकमपि ॥ अन्ये ये हेतुत्वत्पासिद्धः ॥ तादृशस्य व्याप्तिनिश्चयत्वं सर्वत्र सत्यादिस्य तत्त्वाद् ॥ यो यो
पाधीनामिति ॥ साध्यव्यापकतया गृहीता नो मिधनादितत्त्वात् ॥ यो यो धर्मा एवमित्यर्थः ॥ यो यो तु पक्षपायो ग्यता सदि
तयाः ॥ नुपलब्धमाभवावनिश्चयेति ॥ प्रत्यक्षेनोपभित्तिरित्यासंबन्धेन रंधनत्वदिदृष्टेण भावस्य धर्मसिद्धेहेतोर्निश्चये
विस्तृत्यर्थः ॥ तेनोपाधित्वस्यातीदृशत्वेन तद्वच्छिन्नाभावात्तत्त्वोक्तिः कप्रत्यक्षागम्यत्वेति न क्षतिः ॥ न च व्यभिचारित्वस्या
प्रकारत्वेण तद्विद्युदिततया तत्त्वं वेधेन रंधनत्वात्तद्वच्छिन्नाभावात्तत्त्वोक्तिः कप्रत्यक्षागम्यत्वेति न क्षतिः ॥ न च व्यभिचारित्वस्या
वधत्वे चित्तयो गतिरिति तत्त्वत्वरूपव्यभिचारित्वाविशेषसंबन्धेन तदभावात्प्रत्यक्षसंभवादिति भावः ॥ अपोषणे
पाधि शंक्येति ॥ साध्यव्यापकतया गृहीतस्य मनोवाक्यादितत्त्वात् ॥ यो यो धर्मस्य व्यभिचारित्वात्संबन्धेन धर्मादेहेतो
शंक्येत्यर्थः ॥ यदा साध्यव्यापकत्वरूपा यो यो धर्मप्रकारेण साध्यव्यापकी भूतधर्मस्य व्यभिचारित्वात्संबन्धेन धर्मा
देहेतो शंक्येत्यर्थः ॥ व्यभिचारसंशयादिति ॥ सर्वत्र हेतौ साध्यव्यभिचारसंशयादित्यर्थः ॥ तथा च व्यभिचारसंश
ये च व्याप्तिनिश्चयस्यैवासांभवात्तत्त्वं तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमिति भावः ॥ ननु भयः साध्यसाधनसंस्कारज्ञान
स्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतया तदवस्थितत्वेन व्यभिचारसंशयात्संभवेन व्याप्तिनिश्चयसंभवेत्यतस्मा
द् ॥ शतश इति ॥ शतशः संस्कारितत्वेन ज्ञातयोर्द्वयोर्विस्तृत्यर्थः ॥ उपलब्धेरेति ॥ यथा पार्थिवत्वं लोके
रत्नत्वयोः हीरकेत्यर्थः ॥ तथा च भयः संस्कारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वमेवास्मिन्मिति भावः ॥

रामः
६

न चेवं वन्निद्रियसन्निवर्षपर्वतविशेषकवन्निद्रियप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामपि धर्मदर्शनानंतरं पर्वतो वन्निद्रि
नित्यादिशब्दप्रयोगः ॥ ननु यत्ते सकथं स्यात् ॥ तादृशशब्दप्रयोगप्रतिपर्वतविशेषकवन्निद्रियप्रकारकबुद्धेर्हेतुत्वात्
इत्यत आह लोके इति ॥ लोकानामित्यर्थः ॥ धर्मादिति ॥ वन्निद्रियसन्निवर्षपर्वतविशेषकवन्निद्रियप्रकारकसंस्कारा
द्यभावदशायामित्यादि ॥ वन्निद्रियव्यवहारः पर्वतो वन्निद्रियनित्यादिशब्दप्रयोगः ॥ केचित्तु ॥ वन्निद्रियव्यवहारः पर्व
विशेषकवन्निद्रियप्रकारकप्रवृत्तिरिति भावः ॥ तदसत् ॥ वन्निद्रियप्रकारिकापर्वते प्रवृत्तिरिति साध्यताया उद्देश्य
त्वात् ॥ उपासनतया वा ॥ नाद्यो ॥ वन्निद्रियपर्वतस्य सिद्धत्वात् ॥ सत्यः ॥ उपासनगोचरलोकि कसा साकारस्यैव प्रव
त्तिप्रतिहेतुतया न्यायनयेष्य नुमित्वात्मकज्ञानसंभवादिति मेतव्यं ॥ संभावनेति ॥ संभावनापर्वते वन्निद्रियसंसर्गाग्र
हो वन्निद्रियपर्वतस्य चोक्तं ॥ न च ज्ञातव्यत्वात् व्यवहारप्रतिविशिष्टधिय एव हेतुत्वं न त्वसंसर्गाग्रहोरे गौरवात् इति वा
च्यं ॥ न हि वयं अप्रसंगी ग्रहादेर्व्यवहारहेतुत्वे धर्मः ॥ किंतु तदुपलक्षितवन्निद्रियज्ञानादीनामेव कुर्वन्नुपलक्षणं ॥ धर्म
विशेषेण अनेनानुमितिकल्पनानपेक्षकुर्वन्नुपलक्षणकल्पनाया एव जघुत्वादिति भावः ॥ ननु धर्मदर्शनानंतरं वन्निद्रि
दिव्यवहारजनिकानसंभवा ॥ तत्तदन की भूतज्ञानस्य वन्निद्रियप्रकारकानुभूतत्वेनानुभवादित्यत आह ॥ सं
वादेनेति ॥ संवादेन संवादि व्यवहारजनकत्वाद् ॥ ईदृशसाधारणधर्मदर्शनेन होषेनेत्यर्थः ॥ प्रामाण्यं वा न्निद्रियवन्नि
प्रकारकानुभवत्वं ॥ अभिमानः ॥ पुनरगृहीतस्य संसर्गकज्ञानद्वयमेकमेव तस्य न्यदेतत् ॥ उपसंहरति ॥ इति ॥
अतो हेतुः प्रत्यक्षातिरिक्तः ॥ न प्रमा एमित्यर्थः ॥ अनुमाना प्रामाण्ये शब्दोपमानयोरेव प्रामाण्ये तेन घटप
दघटे शब्दः ॥ असति वृत्तंतरे वृद्धे स्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याकारेण शक्तिग्रह एव शब्दः ॥ प्रामाण्यस्यादिति श
ब्दान्प्रमाणं ॥ शब्दस्याप्रामाण्यत्वेति देशक्यास्पर्थे ज्ञाने एव उपमानं प्रमाणं स्यादिति उपमानमिति न प्रमाणमि

निभायः॥ नच प्रत्यक्षातिरिक्तस्य प्रामाण्ये कथमनं प्रियपदार्थसिद्धिरिति वाच्यं ने रतो प्रिय पदार्थो नुप गमादिति
भावः॥ ननु पक्ष मोपसंहारविरोधः॥ येन रूपेण प्रतिज्ञा क्रियते तेनैव रूपेण निगमनमिति सकल कथकसं
प्रदाय सिद्धत्वात्॥ अत्र चानुमानेन प्रमाणमित्यस्योपक्रमत्वात् न प्रत्यक्ष प्रमाणमित्यस्योपसंहरत्यदिति
चेदत्र मिश्राः॥ नाप्रत्यक्षं प्रमाणं इत्युपक्रमः॥ अनुमानेन प्रमाणं इत्यदिके हेतुदिति प्राहुः॥ न व्यास्तनाप्रत्य
क्षं प्रमाणमित्यपि प्रतिज्ञांतरं ननु अनुमानेन प्रमाणं मित्यस्योपसंहारः॥ तथा च यतोऽनुमानेन प्रमाणमतः
प्रत्यक्षातिरिक्तं शेषमानमपि न प्रमाणमित्यर्थ इत्याहुः॥ वस्तुतस्तु नाप्रत्यक्षं प्रमाणं मित्यपि नोपसंहरं
अनुमानेन प्रमाणमित्यपि नोपक्रमः उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिज्ञानिगमनयोस्तेरने गोकारात् किं सुखरूपक
धनमात्रं नित्यत्वम्॥ अथातु मानस्या प्रामाण्यं केन प्रकारेण साध्यते के प्रमाणन क तावच्छेदक रूपं न्यत्वो
र्निगमावुमानेन किं वा अनुमानेन प्रमाणमिति शब्देन तत्राद्ये आह॥ अप्रामाण्येति॥ अप्रामाण्यसाधनेति॥
अप्रामाण्यत्वस्याप्येन प्रमाजनकतान बध्नेदकस्य त्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्याप्रामाण्यत्वाप्यद
शेन स्पेति यावत्॥ अतएवाह॥ एतद्वाक्यस्येति॥ अनुमानेन प्रमाणमिति वाक्यस्येत्यर्थः॥ अर्थवत्त्वात्॥ प्रयोज
नवत्वात्॥ ननु स्वप्रतीत्यर्थः॥ तयोः परकीयसंशय विपर्ययोः अपमर्थः॥ अनुमाने प्रमाणनवेति संशयस्य
अनुमाने प्रमाणमेवेति विपर्ययस्य वा निराससाधनतात्तानादौ तद्वत् प्रयोगे तव प्रवृत्तिः॥ तच्च ज्ञाने कथं स्यात्
परकीयसंशय विपर्ययो रप्रत्यक्षत्वात्॥ अनुमाने प्रामाण्ये मेव शब्दमाभ्युपेयमिति॥ प्रामाण्याप्रामाण्ययो
रिति॥ प्रामाण्ये अप्रामाण्ये चेत्प्रार्थः॥ आद्यज्ञानं॥ प्रत्यक्षातिरिक्तस्य प्रामाण्यव्याप्तात्॥ प्रामाण्ये हि आ
याते प्रत्यक्षातिरिक्तस्य शब्दस्य साक्षादेव प्रामाण्येन॥ अप्रामाण्ये च अप्रामाण्यमुपमाजनकत्वमिति॥

स्तेष्ट

राम

ए

तेन अनुमाने अप्रामाण्यस्य प्रम एव जननीयः अमत्तं च ज्ञानस्य विषय बाधाधीन इमेवे अनुमान प्रामाण्य बाधेति
भावः॥ ननु अमजनकत्वलक्षण मप्रामाण्यं शब्दस्य नोच्यते येन अमत्वस्य विषय बाधाधीन तया प्रत्यक्षातिरिक्तस्य
नुमानस्य प्रामाण्यागीकारायतिः॥ परं तु प्रमाकरणात् बध्नेति कलक्षणमित्यस्य सादाह॥ अपि चेति॥ प्रत्यक्षस्य
पि॥ अथ स्यापि॥ अप्रामाण्यापत्तेरिति॥ अप्रामाण्यत्वापत्तेरित्यर्थः॥ प्रमात्वे प्रमाणभावादिति भावः॥ कथं प्रमा
णं नस्ति तदाह प्रामाण्यस्येति॥ प्रमात्वस्येत्यर्थः॥ ननु प्रत्यक्षस्य प्रमात्वे स्तेने वच्छेदबगृह्यते नित्यमेव प्रमात्वे प्र
माणं॥ अतो न तजानुमाना पे सत्यतयाह॥ स्वतर्कितं तं शय इति॥ अप्रमात्वसंशय इत्यर्थः॥ अयं घट इति ज्ञाना
नेतरत्वाय स ए इह ज्ञाने प्रमानवेति संशये जायते भव मते सनस्यात्॥ स्वेने वस्त्वमात्वस्य निश्चितत्वादिति भावः
एतज्ज्ञापार्ततः अयं घट इत्यादिसविकल्पक तान एव हि तत्ताय स ए प्रामाण्यसंशयः॥ तेन च तत्र ये स्वस्मिन् प्र
माणं न गृह्यते तस्या सन्मात्र विषयकत्वेन प्रमात्वस्येव तत्राभावात्॥ किंतु प्रामार्थिक्यक्तिमात्र विषयकनिर्विक
ल्पक विज्ञानमेव तत्र प्रमाते नैव स्वस्मिन् प्रामाण्ये स्वेने वगृह्यते तत्र च तत्ताय स ए प्रामाण्यसंशयोऽसिद्धः किं
च तन्न ते संशयं प्रत्यपि कुर्वन्पत्तेने वनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वात्॥ निश्चयसत्त्वेपि संशयो विरोधाभावः कुर्वन्
पत्वस्य फलफलकत्वेन यदुत्तरं संशयो जायते तत्र तदभावात्॥ वस्तुतस्तु अनुमानं स्यात्प्रामाण्यनिर्विक
ल्पक तान स्पे बाध विषयकत्व प्रामाण्या वगाहित्वसिद्धिः॥ कथं स्यात्सविषयकत्वादिहेतु कानुमानेन वासद
विषयकत्वस्य तान लहेतु कानुमानेने वस्त्वविषयकत्वस्य स्वेतराग्राह्या प्रामाण्यवत्त्वसिग्राह्य प्रामाण्य कत्वे
तु कानुमानेने व प्रामाण्या वगाहित्वस्य सिद्धेः॥ नच तदपि स्वेने वगृह्यते इति वाच्यं॥ विषयानवस्थापि या प्रा
माण्यतद्वत्कातिरिक्तधर्मस्य स्वेताग्राह्यत्वा नभ्युपमात्॥ अपि तु धर्मादिदर्शनानेतरं जायमाने वस्यादिव्यवहा

भावाधिकरणतत्वे हेतुतावच्छेदकसंवेधावच्छिन्नाध्यात्मनिरूपितविशेषणविशेषसंवेधे
ननु भावाभावोऽप्यत्रासमवायसंवेधावच्छिन्नाध्यात्मनिरूपितविशेषणविशेषसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कस्य भावाधिकरणतावच्छेदित्वाभावस्य अधिकरणसंवेधावच्छिन्नाभावतया संयोगसंवेधावच्छिन्नता
यादृशिव केवलाच्चिन्तात् ॥ इत्यस्यत्वादित्यादौ अत्राभावधिकरणगुणद्वितित्वस्यैव समवायसंवेधावच्छि
न्नाध्यात्मनिरूपितविशेषणतासंवेधेन सत्तायां सत्त्वात्तातिव्याप्तिः ॥ इत्येव विशिष्टमत्वादित्यादावव्याप्ति
धारणा यप्रतियोगिताकांतमाधेयताविशेषणं ॥ वस्तुतस्तएतन्निरूपकत्वेन ये विशिष्टसत्त्व विशिष्टनिरूपि
ताधारतासंवेधेनैव सत्त्वव्याप्ये ननु समवायसंवेधेन ॥ तथा च प्रतियोगिताकांतमाधेयताविशेषणं अनुपा
देयमेव ॥ तदुपादाने हेतुतावच्छेदकमेव न कायैव कारणभावेन संपत्तेः ॥ हेतुतावच्छेदकसंवेधेन संवेधिसंज्ञास्य
नेनापि विशेषणादनिर्मानगमनादित्यादौ नातिव्याप्तिः ॥ ननु तथाप्युभयत्वे उभयत्रैव प्रतीतिनलेकेनेति सिद्धो
तादृशे घटत्वबलघटत्वपटत्वोभयत्वादित्यादौ प्रतीतिव्याप्यसंवेधेनोभयत्वे हेतुकेति व्याप्तिः ॥ घटत्वाभाववतिहे
तुतावच्छेदकसंवेधेन हेतोरुत्पत्तेः परोन घटत्वोभयमिति निवृत्तघटत्वमघटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतिरिति
चेन्न ॥ तादृशमिदं तादृशहेतुतावच्छेदकसंवेधेन साध्यासामानाधिकरणत्वे सतीत्यनेनैव विशेषणीयत्वा
दिति ॥ अतएव निविशतां बाधुत्विमत्वं साध्यासामानाधिकरणत्वे च तत्त्ववत्तादुदीयं चेदीधितिस्तत् ॥ केचित्त
निरूपकसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताया विशेषणताविशेषसंवेधेन यथोक्तसंवेधेन वा निरवच्छिन्ना
धिकरणतातदश्रयस्य ॥ वत्तमानहेतुतावच्छेदकसंवेधावच्छिन्नधर्मवच्छिन्नाधिकरणत्वं तत्सर्ववत्त्ववि
वक्षितं ॥ धर्मज्ञानवहेतिसाध्यापवर्तमाननिवृत्तधर्मधिकरणताव्याप्तिरसामानाधिकरणत्वेति त्वेति ॥ अथो

संहर

राम
१३

ता ३ गोचरकनिष्ठवत्त्वधिकरणतावच्छेदकसाध्यात्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ॥ अथेते हेतुतावच्छेदकसंवेधावच्छिन्ने हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नस्वाधिकरणताश्रयवृत्तियन्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तद्वृत्तिनिरूपकसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितय
थोक्तसंवेधावच्छिन्नाधिकरणत्वं त्वमिति विशेषणविशेषाभावव्याप्यसंज्ञास्य ॥ स्वपदहेतुपरं ॥ इत्येव क
पि संयोगाभाववाक्यसत्त्वात् कपि संयोगमिच्छेत्तु एतत्तादित्यादावपि नातिव्याप्तिरित्यसंक्षेपः ॥ ॥ सहाणं त
रमाह ॥ ॥ साध्यावृत्तिरिति ॥ साध्यावृत्तिरिति ॥ साध्याभाववान् तदवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ कपि संयोगी एतद्वृत्तित्वमि
त्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्याव्याप्तिधारणा यसाध्यावृत्तिरिति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राच ॥ तदसत् ॥ सा
ध्याभाववृत्तिरस्य व्यर्थत्वापत्तेः साध्यावृत्तिरित्यस्य व्यर्थसम्भवात् ॥ नव्यास्तसाध्यावृत्तिरिति ॥ साध्याभावः साध्या
वृत्तिरिति साध्याभावः ॥ तद्वृत्तित्वमिति सत्त्वमात्रतत्पुरुषोत्तरं मनुष्यस्य ॥ तथा च साध्यावृत्तिरित्यस्य ॥ सा
ध्याभावस्तद्वृत्तित्वमर्थः ॥ एवंच साध्यावृत्तिरित्यस्य नुतो संयोगी इत्यव्याप्तिरित्यादौ ॥ अथवा ॥ संयोगभावव
त्तिरव्यवस्थितस्य वृत्तेः तदुपादाने च संयोगवृत्तिरिति ॥ संयोगाभावो गुणद्वितित्वसंयोगाभाव एव अधिकरणमि
दं भावभेदात् ॥ तद्वृत्तित्वात्ताव्याप्तिः ॥ न च तथापि साध्यावृत्तिरित्यस्य व्यर्थत्वात् ॥ साध्याभाववृत्ति
रिति नैति वाच्यं ॥ यथोक्तवृत्तेस्तस्याश्रये शोभने यथाभावात् ॥ तस्यापि तत्त्वसंज्ञात्वात् ॥ न च तथापि साध्यावृत्ति
रवृत्तिरिति तद्वृत्तित्वमेवास्तीति साध्याभावपदेनेति वाच्यं ॥ तादृशवत्त्वादित्येव तत्त्वसंवेधावच्छिन्नता
भावेत्यत्रापि साध्यावृत्तिरिति तदर्थकमेव व्यर्थत्वात् ॥ तथा भावाभावत्वात् भावरूपाभावस्य चाधिकरणमे
वेन भेदाभावात् ॥ ननु तथापि साध्यावृत्तिरिति संयोगवृत्तित्वात् नतराभाववान् गगनत्वादित्यत्र घटानधिकरणद
शावच्छेदतत्त्वघटाकाशसंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात्सहेतुतया ॥ व्याप्तिः ॥ साध्यावृत्तिरिति घटवत्तमानस्य सा ॥

ध्याभावस्य घटाकाशसंयोगस्वरूपस्य गगनेपि सत्त्वात् तत्र न च हेतोर्न होः ॥ न च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभा
वत्त्वविवक्षितमिति वाच्यं ॥ साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव ससम्बन्ध
त्वादिति चेन्न ॥ अभावाभावस्यातिरिक्तत्वात् तेनैतत्तत्तत्क्षणकरणत्वं ॥ तथाचाधिकरणभेदेनाभावभेदात्तत्त्वा
अवद्भिन्ने घटेवर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिवाधिकरणस्य प्रतियोगिमिति गगने ॥ सत्त्वादव्याप्तेरभाववा
त् ॥ न चैवं साध्याभावे तत्र साध्यपदवैयर्थ्यं ॥ अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेनैव व्यक्तादेरभावत्वाभावात् ॥ साध्यव
द्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्त्वसत्त्वात् ॥ अधिकरणभेदेनाभावभेदादिति वाच्यं ॥ यत्र प्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वं प्रतियोगिवाधिकरणत्वं तद्वत्तत्क्षणविरुद्धयोर्भावात्तत्रैवाधिकरणभेदेन अभावभेदाभ्युपगमो
ननु सर्वत्र ॥ तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेहेतुत्वमिति सत्त्वात् ॥ अत्रैव व्यवहारणाय साध्यपदोपादानात् ॥
पदुपराकाशसंयोगघटत्वात्तत्राभावाभावोऽतिरिक्तः ॥ अथाकाशसंयोगघटत्वादीनामप्यननुगततया तै
र्वाक्यस्यैव तु मशक्यत्वात् ॥ घटत्वव्यत्याघभावाभावानातिरिक्तः ॥ घटत्वव्यत्याघभावाभावाननुगततया तै
तथाच तदव्यत्याघिकादायासेभवात् ॥ वारणायैव साध्यपदमिति कादुरित्याख्यविसरः ॥ साध्यवत्प्रतियोगि
कान्योन्याभावेति ॥ हेतोः साध्यवत्प्रतियोगिका न्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपार्थः ॥ अन्योन्याभाव
श्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः ॥ तेन साध्यवृत्तिरसम्बन्धवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभा
ववृत्तिहेतोर्वावधिनासंभवः ॥ नन्वेवमपि नानाधिकरणकसाध्यवृत्तिरिति मानं धर्मादित्यादौ साध्याधिक
रणीभूततत्त्ववृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभाववृत्तिहेतोर्वावधिरपि दुर्बला प्रतियोग्यवृत्तित्व
मपराधसाध्यवत्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभावविवक्षितं तु पञ्चमेन सद्व्यवस्थामिति चेन्न ॥ वक्ष्यमा

नह

राम
१४

७ घटाकाशसंयोगस्वरूपस्यैवार्थः ७

ण केवलान्वयव्यतिवृत्तस्यैव प्रवेष्टव्यत्वं ॥ न च तथापि साध्यवत्प्रतियोगिका न्योन्याभावमात्रस्यैव तत्र क्षणघ
टकत्वेव दृष्टमात्रवेदितान्वयव्यतिरसंगता केवलव्यतिवृत्तिसाध्यवृत्तिरधिकरणभूततत्त्ववृत्तित्वावच्छिन्नान्यो
न्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं ॥ तथापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वे पितृवृत्तिहेतोर्वृत्तिरप्याप्त्युपायत्वात् ॥ यद्वा
साध्यवत्प्रतियोगिका न्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभाववत्त्वविवक्षितः ॥ न चैवं पञ्च
माभेदेन तत्र साध्यवत्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिता कान्योन्याभावत्वेन प्रवेशेन तनुतादृशान्योन्याभाववृत्तिरतिरिक्तत्वेनैव व्यति
करणत्वं प्रवेशेन प्रवेशाभावेनैव सत् ॥ अत्रैव जभावघटकतया च नाधिकरणत्वोपास्य अत्रैव व्यर्थमिति न कोपि
रोषप्रतिदिक् ॥ सकलेति ॥ साक्यं साध्याभाववृत्तिविशेषणं ॥ तथाच यत्वेति साध्याभाववृत्तिरपि न तन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगित्वहेतोर्व्याप्तिरित्यर्थः ॥ अत्र साध्याभाववत्तद्दृष्टिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् वन्त्यादेरपि व्याप्तिरिति
नेदवारणाय यावदिति साध्याभाववत्त्वविशेषणं ॥ साध्याभावविशेषणत्वे तत्तत्तद्दृष्टिनिष्ठावृत्तिरपि न तन्नि
ष्ठाभावः ॥ तस्यापि सकलमप्येव प्रवेशात्तावदधिकरणप्रसिद्ध्या संभवापत्तेः ॥ न च व्यसत्तादित्यादौ व्यत्या
भाववृत्तिगुणोपास्यवृत्तिविशिष्टाभावादिसत्त्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यं ॥ तादृशभावप्रतियोगिता वच्छेदकहेतुता
वच्छेदकवत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ प्रतियोगिता च हेतुता वच्छेदकसंबन्धवच्छिन्नाभावात्तेनैव व्यत्याघभाववृत्तिगु
णोपास्यतादेः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः ॥ साध्याभावस्यैव व्यत्याघभाववृत्तिरपि न साध्य
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता को बोध्यः ॥ अत्राप्यप्युपास्ये रपि वन्त्यादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वेन सम
वायादिसंबन्धावच्छिन्नवन्त्यादिसाध्याभाववत्त्वेनैव व्यत्याघवृत्तिगुणोपास्यतादेः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेनैव व्यत्याघ
मस्या संभवात् ॥ न च कपिसंयोगी एतद्दृष्टव्यत्वात् रत्यादौ व्यसत्तादित्यादौ साध्याभाववत्त्वेनैव व्यत्याघवृत्ति

गतिता तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वक्ष्यस्याव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ किंचिदनवच्छिन्नायाः साध्याभावाधिकर
णतायादृविद्वक्षितत्वात् ॥ इत्थं च किंचिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणतायाः प्रमाणो वे वे सत्त्वात्तत्र
चरितोरभावसत्त्वाभावाव्याप्तिः ॥ नच कपिसंयोगाभावान्न सत्त्वादि स्यादोसाध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छि
न्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ केवला नृपिन्यभावादि स्थानेनयं यत्तेव एतद्वाच्यं वक्ष्यमाणत्वा
त् ॥ नच एधिदीकपिसेयोगादि स्यादो एधिदीत्वाभाववृत्तिमावत्पेव कपिसंयोगाभावसत्त्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यं ॥
तन्निष्ठापदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य विद्वक्षितत्वात् ॥ इत्थं च एधिदीत्वाभावाधिकरणेन जादोयावत्तर्गते
निरवच्छिन्नवृत्तिमान् न्यभावेन कपिसंयोगाभावः ॥ किं तु घटत्वापभाव एव तत्त्वप्रतियोगित्वस्य हेतुता व सत्त्वाभावाति
व्याप्तिः नचैवमयेत्याभावस्य व्याप्यवृत्तिता नियमनपेक्षया भाववान्न संयोगा ॥ इति नृत्वादि स्यादे
रपि सत्त्वे तु तया तत्रा व्याप्तिः ॥ कपिसंयोगाद्विन्नायाः भावस्य संयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यं ॥ अथ
न्यो न्याभावस्य व्याप्यवृत्तिता नियमवापिनये ॥ न्यो न्याभावस्याभावेन प्रतियोगिता वच्छेदकत्वरूपः ॥ किं तु अति
रिक्तो व्याप्यवृत्तिरन्यथा मजावच्छेदेन कपिसंयोगी मेराभाव आनानुपपत्तेरिति ॥ संयोगवद्विन्नत्वाभावस्याधिनि
रवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ॥ वस्तुतस्तस्य कृत्वपदमत्राशेषपरंतन्त्यने कपरं एतद्घटत्वाभाववान् घटत्वादित्याद्येक
व्यक्तिविषयके साध्याभावाधिकरणस्य मावत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्येन तत्त्वार्थी के चिदनवच्छिन्नापानिरुक्त साध्या
भावाधिकरणताया व्यापकी भूतो यो भावः ॥ हेतुता वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नतत्त्वप्रतियोगिता वच्छेदक हेतुता
वच्छेदकवत्वं लक्षणार्थः ॥ नच सत्तादिसामान्या भावस्याधिप्रमेयत्वादिनानिरुक्त साध्याभावाधिकरणताया
पकत्वात् ॥ इत्येव सत्तादिसाध्याभाववृत्तिव्याप्तिरुक्तानि सामान्याभावप्रतियोगितान वच्छेदकत्वे व्याप्यकत्वं मिल्युक्तं

राम
१५

३ आपकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकं संबंधावच्छिन्नमयं

तु निर्धर्मत्ववाननिर्वन्निर्वादि स्यादाय व्याप्तिः ॥ निर्वन्निर्वाभावाभावान्वन्निर्वात्तां सर्वसमवेतवाक्यी न्यायेन निर्धर्मत्वाभावा
धिकरणता ॥ इति नृत्वाभावाभावान्वन्निर्वात्तां सर्वसमवेतवाक्यी न्यायेन निर्धर्मत्वाभावा
दिति वाच्यं ॥ तादृशाधिकरणतां ह्यवच्छिन्नाभावत्वं तद्वर्तमानस्य विद्वक्षितत्वात् ॥ व्यापकता वच्छेदकत्वं तु तद्विधु
त्येताभावप्रतियोगितान वच्छेदकत्वेन तु तद्विधु प्रतियोगि व्यधिकरणस्य ताभावप्रतियोगितान वच्छेदकत्वं त
द्वृत्तिनिरवच्छिन्नवृत्तिमान् न्योभावस्तत्त्वप्रतियोगितान वच्छेदकत्वं वा प्रकृत्या पकताया प्रतियोगित्वे अधिकर
णस्य निरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रवेशप्रयोजननिरासत् ॥ तेन एधिदीकपि संयोगादि स्यादो नातिव्याप्तिः कपिसंयोगा
भावस्य निरुक्त व्यापकता वच्छेदकत्वं विरुद्धित्वेन परमार्थः ॥ साध्यवदयेति ॥ अत्रापि प्रथमलक्षणक
रीत्याहं तौ साध्यवदन्यवृत्तिता भावस्त्वर्थः ॥ तादृशवृत्तिता भावस्त्वर्थः ॥ तादृशवृत्तिता साध्याभावाभावो ध्यः ॥ तेन ध
मवान् वन्निर्वात्तादो धवदन्यजलरुद्धादि वृत्तिता भावस्य धावदन्यवृत्तिता जलतो नया भावस्य च हेतोसत्त्वे पिना
तिव्याप्तिः ॥ साध्यवदन्यत्वं च न्यो न्याभावत्वं निरूपितसाध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावत्वं तेन वन्निर्मा
न ध्रमादित्यादौ तत्तद्विधु मदन्यसिन्धुमादेर्वृत्तावधि नाव्याप्तिः ॥ नचावन्निर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका स्यता
भावस्य स्वावच्छिन्ननेद्रूपस्याधिकरणेन पर्वतादो ध्रमस्य वृत्तावधि नाव्याप्तिः ॥ तस्य साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
यावत्त्यताभावत्वं निरूपितत्वे न्यो न्याभावत्वं निरूपितत्वं विरुद्धत्वं ॥ पयो न्याभावत्वं निरूपितत्वं च तादात्म्य
संबंधावच्छिन्नत्वमेव ॥ साध्यवत्वं च साध्यता वच्छेदकसंबंधेन बोध्यं ॥ तेन वन्निर्मान ध्रमादित्यादौ वन्निर्म
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य समवायसंबंधेन वन्निर्मतो ॥ न्यो न्याभावस्याधिकरणेन पर्वतादो ध्रमादेर्वृत्ता
वधि नाव्याप्तिः ॥ सर्वमन्यत्प्रथमलक्षणकदिशाः वसेध ॥ यथावत्तत्तीयलक्षणमेव स्यात् ॥ तेन वेति

नि

व्याप्तिर

समाप्तः ॥ सर्वा एषेय जलस्य केवलान्वयि मया प्रपूषयति ॥ केवलान्वयिन्य भावादिति ॥ पंचामामेवल क्षणा नामि
द्वयान्वयेयत्वादित्यादि व्याप्यवृत्ति केवलान्वयि साध्यक कपि संयोगाभाववान्सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्ति केवलान्व
यि साध्य केपि चामावादि सार्थः ॥ साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कसाध्याभाव
समाध्यतावच्छेदक संबंधेन साध्यवत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिता काभ्योन्या भावस्य चाप्रसिद्धत्वात् ॥ कपिसंयोगाभाववा
नसत्त्वादित्यादेनिरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वमाप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः ॥ तृतीयस्य क्षणस्य केवलान्वयि साध्य
कौमंतत्वं सत्त्वाख्याना वसर एव प्रवृत्तितं ॥ एतयो पलक्षणं ॥ द्वितीयेकपि संयोगी एतच्छ्रुत्वादित्यादाव व्याप्तिः ॥
अधिकरणभेदेनाभाव भेदेमानाभावेन कपि संयोगावच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभावा इत्यवृत्तिकपि संयोगाभाव एव क
पि तदवृत्तित्यादेन दृष्टत्वस्य ॥ नच साध्यवच्छिन्नवृत्तित्व विशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वेवलम् ॥ एवं च वृक्षस्य
विशिष्टाधिकरणत्वाभावाच्चाव्यतिरिक्ताव्यं ॥ साध्याभावपदैवैयर्थापत्तेः ॥ साध्यवच्छिन्नवृत्तित्व विशिष्टवदवृ
त्तित्वस्यैव सम्पत्कृत्यान् सत्त्वैतदेव अधिकरणा विशिष्टाधिकरणता नादेवासे भवति ॥ तृतीये साध्यवत्प्रतियो
गिता कभ्योन्या भावमात्रस्यैव लक्षणघटकत्वेवाकनीया येनान्योन्या भावमादाय नानाधिकरणकसाध्य केवन्नि
मान्धमादित्यादाव व्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यं ॥ ॥ नाप्रोति ॥ ॥ अथ साध्यस्यासा मानाधिकरणेन साध्याधिकरण
वृत्तित्वाभावः ॥ इयं सत्त्वादित्यादावृत्तिव्याप्तापत्तिः ॥ इत्यव्याधिकरणवृत्तित्वाभावा नधिकरणत्वात्सत्तायाः
नापि साध्यवच्छिन्नवृत्तित्वं द्वितीयेन योनिरुक्तापत्तेः ॥ किंतु साध्याधिकरणत्वाभाववदवृत्तित्वं तदनधिकर
णत्वं च न दृष्टिन्नत्वं अधिकरणत्वस्य प्रवेशे प्रयोजनविरहान् ॥ तथा च साध्याधिकरणत्वाभाववदवृत्तिभिन्न
त्वे हेतोरभिचरितत्वमिति फलितं ॥ अथ व्याप्यवृत्ति साध्यकस्य सदेताव व्याप्ति वारणयाधिकरणत्वप्रवेशः ॥ अ

संम
१६

व्याप्यवृत्तेरधिकरणतातुनाव्याप्यवृत्तिः ॥ साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यतावच्छेदक संबंधाव
च्छिन्नचक्राद्यं ॥ अथ यथा गुणकर्मपत्त विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादे सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वा
भाववत्तु सामान्यादेन च दृष्टित्वजातरतिव्याप्तिः स्यात् ॥ स्याच्च समवायेन च स्यादे साध्यसंयोगेन धर्मादिरे
तावतिव्याप्तिः ॥ वन्साधिकरणत्वाभाववत्कलहरोधेवतदवृत्तित्वात् ॥ धर्मादेरित्येव साध्यातावच्छेदकसमवा
यसंबंधावच्छिन्नवन्साधिकरणत्वाभाववत्तु पूर्वताप्रविधमस्य तदवृत्तित्वाच्चापि ॥ वृत्तिश्च हेतुतावच्छेद
कसंबंधेन बोध्या ॥ तेन तादृशवन्साधिकरत्वाभाववति धर्मावयवे समवायेन धर्मस्यैव सावपिन सति ॥ नचे
वं सत्तावान् इत्यव्याप्यवृत्तित्वात् ॥ सत्ताधिकरणत्वाभाववतिसामान्यादेरनुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन
वृत्तेरा प्रसिद्धेरिति वाच्यं ॥ तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकाभ्योन्या भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति वि
वक्षितत्वात् ॥ साध्याधिकरणत्वाभावसमानाधिकरणत्वात्तु लोध्यमवान् वने पित्यादेरधर्माधिकरणताभाववति
जलद्रुदादेव हिमदभ्योन्या भावसत्त्वा इतिव्याप्तिरिति व्यापकत्वात् धावनं ॥ अम्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वे हेतुतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नचक्राद्यं ॥ अथ यावन्निमान्धमादित्यादेवन्साधिकर
णत्वाभाववति धर्मावयवे धर्मवदभ्योन्या भावसत्त्वादव्याप्तिः ॥ यो न स्याच्च इयं जातेरित्यादे घटत्वपरत्वादिरूप
तत्त्वजातिमत्ता ॥ यो न स्याच्च इयं जातेरित्यादे घटत्वपरत्वादिरूप
भावस्त्वनाव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी कपिसंयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्ति हेतु केवन्निचरिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षे
पः ॥ ॥ साध्यवैयर्थ्याधिकरणेति ॥ ॥ साध्यवैयर्थ्याधिकरणे साध्यवच्छिन्नवृत्तित्वं साध्यवदवृत्तित्व परत्वे इयं सत्ता
दित्यादावतिव्याप्तिः ॥ अथ व्याप्यवृत्तिमत्ता ॥ यो न स्याच्च इयं जातेरित्यादे घटत्वपरत्वादिरूप

भावोभयाभावादि क माहाया संभववारणयसाध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक
साध्याभावस्येव लक्षणघटकत्वात् तादृशभावस्य च वाच्यतादिसाध्यत्वे प्रसिद्धत्वात्वापि दुर्विरेव न च साध्य
प्रतियोगिकाभावमात्रं लक्षणघटकमिति अभिप्रायेण यमाशं केति वाच्यं ॥ तथा सति विशिष्टाभावोभयाभावादि
रूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमाहायायैव प्रसिद्धिर्भवेन अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावपदेनानुधावनपेक्षयात् ॥ न च वैशिष्ट्यास्य वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमात्रं लक्षण
घटकमिति भ्रमेण यमाशं केति वाच्यं ॥ देयवच्छिन्नधर्माभावस्यैव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यापि वि
शिष्टाभावत्वात् ॥ समवायसमवायित्वयोर्वैशिष्ट्यत्वावच्छेदक भूतधर्मघटकत्वात् ॥ तथापि ॥ साध्याभाव
पदेन साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो न विवक्षणीयः
॥ किंतु साध्यतावच्छेदक संबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्व अधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावव्यक्तिभिस्त्योभयाभाववदभावमात्रं विवक्षणीयं ॥ तावत्तैव तत्तद्वत्त्वभावविशिष्टा
भावादेव रिए संभवा तादृशोभयाभाववत्त्वस्य तत्र विरहात् ॥ संयोगाद्व्यत्वादि स्यादौ रणा समवेतत्वं
गुणसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव
श्चा तादृशभावमुत्तमः ॥ क्वचि संयोगभाववान्नेयत्वादिदं वाच्यं नैयत्वादि स्यादिके वलान्वयिसाध्यत्वेन
अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तयो ॥ न च केवलान्वयिनि अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमाहायायैव प्र
सिद्धपपादने साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाव एव विवक्षितं ॥ किं तादृशोभयाभाववदभावविवक्षितेन ॥ केवलान्वयिनि स्वस्वरूपसंबंधेन

राम
१८

वाच्यत्वेन घटघभावस्येव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं ॥ अमेयसाध्यत्वे अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
माहायापि साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रसिद्धसंभवा
दि ॥ न हि प्रमेयत्वं कस्यचिदधिकरणधर्मः प्रमेयत्वेन घटाभावादि रूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो न
मानाभावादिति पूर्वपक्षिणा निरुद्धाभिप्रायः ॥ वस्तुतस्तत्साध्यवत्त्वभावविशिष्टाभावोभयाभावादि क माहा ११
पक्षेति संगवारणयसाध्यवच्छिन्नभावप्रतियोगितावच्छेदको यः साध्यवृत्तिधर्मः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावभिन्न एव साध्याभावपदेन वक्तव्यः ॥ अन्यथा तत्पदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावपदत्वव्याख्याने गुरु
रूपेण साध्यतायामव्याप्तेः ॥ केवलान्वयिसंग्रहाय साध्यवृत्तिरिति ॥ तथा च केवलान्वयिनि तादृश अधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावमाहायायैव लक्षणसमन्वयः ॥ न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्ष
तो ॥ केवलान्वयिनि वाच्यत्वेन घटाभावमाहायायैव लक्षणसमन्वयरतिवाच्यं ॥ तथापि गुरु रूपेण साध्य
तायामव्याप्तेरित्यनुपपत्तये हेतुत्वात् ॥ प्रमेयत्वाच्चात्वादित्यत्राव्याप्तेः ॥ शेषमनुपपदवक्ष्यामः ॥ न चै
वमिति ॥ एवं ॥ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्युपगमे ॥ अभिचाररति ॥ नैयत्त्वस्य वाच्यत्वव्य
भिचारित्वमित्यर्थः ॥ वाच्यत्वेन अधिकरणधर्मेण स्वरूपसंबंधावच्छिन्ननैयत्वाद्यभावसाध्याभावतावच्छेद
कावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याधिकरणे घटे नैयत्वस्य नैयतिभावः ॥
न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता अधिकरणतादृशभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः ॥ अन्यथा सं
योगसाध्यकसंबंधे तावत्प्रतिव्यतिरेकिकथं यमाशं केति वाच्यं ॥ व्याप्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव अधिकरणता तदाश्रयवृत्तित्वं व्यभिचारस्त्यभिप्राये

११

सादयित्वार्थः॥ अत्रापीयेत सत्तामाशं कते॥ अथेति॥ अत्रोपाधिकः संबधेति॥ उपाध्यभावविशिष्टं साध्या
सामानाधिकरणमित्यर्थः॥ वेदितुं च एवमधिकरणवृत्तिस्तु उपाध्यभावसंबधेन सामान्येन ग्राह्यः॥ अत्र
इत्येव त्वदितादौ य एव त्वत्वाद्युपाधेरभावस्य सत्तादौ सत्त्वा दित्वा स्यात्ते॥ ननु अभिचारिता संबधेन साध
ना व्यापकत्वदलं वैयर्थ्यपत्तेः॥ केचिच्च उपाध्यभाव उपाधित्वावच्छेदकसंबधेनोपाधिसामान्याभाव एव ग्राह्यः
इत्येव त्वदितादौ उपाधित्वावच्छेदकसंबधेन इत्यसत्त्वात् तत्त्वाद्युपाधेरभावस्यासत्त्वात् न त्वित्यासिः॥ न
च तावत्तमे नैव तत्तद्विहेतुके संयोगेन धर्मसाध्यके अभिचारिण्यतिव्याप्तिः॥ तत्र साधनवृत्ति धर्मस्य साधन
व्यापकत्वेनियमेनोपाधित्वासंभवेति वाच्यं॥ तस्य विरुद्धत्वे न साध्य सामानाधिकरण्यदाने नैव वारणसंभवा
दित्याहुः॥ तदसत्॥ अत्रेव त्वत्वात् त्रमेयत्वात् घटाभावोपाध्यादित्वा दौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तत्र
साधनावृत्ति धर्मस्यैवोपाधित्वसंभवतातिदिक्॥ न-र-पाधित्वे साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वं सम
व्याप्तत्वं च व्याप्तिवृत्तिं तच्च व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वांतररूपमित्यनवस्थेयतया॥ उपाधिश्चेति॥ ननु तथा
पि व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं तच्च व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वांतररूपमित्यनवस्थेयतया॥ व्यापकत्वं
त्विति॥ नन्वेव यत्र व्यभिचारिणोपाधिसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह॥ व्यभिचारे चेति॥ ननु प्रतियोगि
त्वे विशेषित्वं च नियतसहानवस्थानं नियतसहानवस्थानं च तदभावव्याप्यत्वं तदपि च व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वं
तररूपमित्यनवस्थेयतया॥ प्रतियोगित्वं चेति॥ प्रतियोगित्वं सहानवस्थानं नियतसहानवस्थानं च तदभाव
चेत्यनवयः॥ तथा चोक्तं त्वत्त्वयोरपि विशेषित्वत्वे त्वस्यात्त्वत्त्वप्रतियोगितापत्तेरिति भावः॥ अत्रो
पपत्तिः॥ इदमाद्या ततः॥ येन संबधेनाभावः॥ तेनैव संबधेन व्याप्यत्वं सहानवस्थानं नियतसहानवस्थानं च तदभाव

राम
२६

मय्या समवायादि संबधेनावच्छिन्नवत्त्वाद्यभाववतिमहानसादौ संयोगेन वन्त्या दर्थं तेरव्याप्यतापत्तेः॥ तत्रात्रान्यो
न्याभावप्रतियोगिनिनाव्याप्तिः॥ अत्रोपाध्यभावस्य तादात्म्यसंबधेनावच्छिन्न प्रतियोगिता कत्वा तेन संबधेन प्र
तियोगिनस्तदभावव्याप्यत्वात्॥ अत्र संयोगादिसंबधेनावच्छिन्नसत्ताद्यभावस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः॥ तेन संबधेन स
त्तादेतदभावव्याप्यत्वात् न घटत्वादे इत्यत्राद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिश्च स्वाभावविशेषित्वमित्युक्तं च स्वाभाववस्थ
नेष्वप्यर्थस्य पूर्ववत्त्वमित्येव ब्रूयमाणं सारं॥ तथा प्रतियोगित्वमपीति॥ प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपसंबधविशेष इति
शेषः॥ अभावविरुद्धतात्वेति॥ यस्याभावस्याभावो भवति सतस्याभावस्याप्रतियोगिभवतीत्यर्थः॥ भवति च
राभावस्य प्रतियोगिपुष्टराभावस्याभावः॥ तदभावत्वे च तत्प्रतियोगित्वमिति तु निरुक्तं॥ घटाभावस्यापि घ
टप्रतियोगित्वात् प्रतियोगितावच्छेदकस्येव तादात्म्यसंबधेन प्रतियोगिनोपाध्यभावोपाध्याभावतया च नान्यो
भावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः॥ नवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिः॥ अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगि
रूपत्वे न घटादिभेदस्य घटादिभेदस्य तादात्म्याभाव रूपस्य घटादिभेदस्य तादात्म्याभाव रूपस्य घटत्वमिति॥ प्रतियोगितावच्छे
दकधर्मस्यापि घटाद्योन्याभावप्रतियोगित्वात्॥ विवेचितं चेदं॥ साध्याभाववृत्तिव्यतिथिप्रथमलक्षणव्याख्याना
वसरे॥ न च तत्रापि संयोगादिसंबधेनावच्छिन्नप्रतियोगिता कर्तुं एवभाव रूपव्यधिकरणसंबधेनावच्छिन्नाभावप्र
तियोगिन्यव्याप्तिः॥ तादृशव्यधिकरणसंबधेनावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगिन्य
भावादिति वाच्यं॥ साक्षात्ताद्यभावस्य केवलान्वयित्वेति प्रतियोगित्वव्यवहारान्यथा नुपपत्त्या साक्षात्ता
दौ तदभावत्वस्यैव व्यधिकरणसंबधेनावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेति तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगिन्यभ्यु
पगमात् केवलान्वयित्वलक्षणो प्रतियोगि व्यधिकरण निरूपितवृत्तिमत्वस्य तादात्म्याभावविशेषणतया च न

केयलान्वयित्वानुपपत्तिः॥ नन्वेवंसमवायसंबंधेनगुणादिमतिघटादोतादृशगुणप्रभावाभावप्रत्ययापत्तिरितिवाच्यं।
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितत्त्वस्यैवाभावाभावप्रत्ययनियामकत्वान्तरन्यथासमवायेनघटादिम
निकपालेसंयोगसंबंधावच्छिन्नघटात्पताभावाभावप्रत्ययापत्तिः॥ एतेप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगि
मत्वावच्छेदककावापदेवात्पताभावाभावप्रत्ययादन्यथोत्पत्तिकालेचिसंयोगसंबंधावच्छिन्नैतद्गुणत्पता
भावाभावातिप्रत्ययापत्तिरसामान्यनिर्वचनतत्त्वस्वरूपसंबंधरूपत्वात्किंतुप्रकृतमूलकाघट
कप्रतियोगितामात्रनिर्वचनमेवतेनास्यान्यथाभावव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनोरव्याप्तिर
योआभावप्रतियोगितावच्छेदकमितिवाप्तिश्चनदोषाय॥ नन्वेवंप्रकृतमूलकोऽसंभवाभावपदेवयथामितिवा
च्यं॥ तत्प्रत्ययरूपवैलक्षण्यादित्याहुः॥ तदसत्॥ आचार्यैरभावविरहात्मत्वैस्तुनःप्रतियोगितेत्यनेनप्रतियोगि
तासामान्यस्यैवनिर्वचनात्॥ तस्योक्तमभिप्रायेणोयोपपत्तिपादनेप्रकृतमितिप्रतियोगितासामान्यस्यलक्ष्यत्वेपि
स्फूर्तिविरहात्॥ भावविरहेत्यत्रवच्छिन्नतुल्यरूपसामान्यपक्षपर्यंतयाप्रतियोगित्वंघटकतत्त्वस्वरूपसंबंधवि
शेषरूपमेवाच्यंतथाचलाक्षवापदवश्यकत्वाच्चतदेवप्रतियोगित्वंनत्वभावविरहात्मत्वंगौरवादिस्वस्वरसो
वाशहेनसंचितः॥ यत्किंचिदिति॥ यत्किंचित्साध्यापकपक्षिचित्साधनायापकधर्माभावः॥ गुणवत्त्वा
दिसाध्यापकप्रमेयत्वादिसाधनायापकस्वरूपत्वादिधर्मादिसत्त्वादितिभावः॥ प्रकृतमिति॥ प्रकृतसाध्या
पकप्रकृतसाधनायापकधर्मैरेत्यर्थः॥ निषेधमिति॥ प्रकृतसाधननिषेधप्रतियोगित्वेनसाधनमश
क्यमित्यर्थः॥ शक्यंयावदिति॥ निषेध्यतइति॥ अन्यथाधिकत्वपदेननिषेधप्रतियोगितसंवाधेतइत्यर्थः

राम

यावत्साध्यव्यापके साधना व्यापकत्वाभावाद्यवत्साधना व्यापके साध्यव्यापकत्वाभावाः नौपधिकत्वपदा
धरतिभावः॥ अथि करणत्वादिति॥ निरुक्त निषेधस्य हेतुत्वे निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरण
त्वादित्यर्थः॥ तथाच तादृशानौपधिकत्वविशिष्टं साध्यसामानाधिकरण्यसर्वत्रदेहो नास्तीत्यव्याप्तिरि
तिभावः॥ वैयधिकरणमुद्धरति॥ यावदिति॥ यत्साध्यस्य॥ यत्साधनसामानाधिकरण्यस्य॥ यत्साधनस्य॥ साध्य
यस्य साधनस्य भवत्॥ अनेनौपधिकत्वं तथाच यावत्॥ साध्यव्यापकव्यापकसाध्यव्यापकत्वावत्॥ साध्यव्यापकव्याप
ककत्वव्यापनौपधिकत्वमित्यर्थः॥ तथाहीत्यादिरदं च यथाश्रुतिभिर्प्रायेण यत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप
कतावच्छेदकं यावत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे
दकं यावत्तद्वर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तद्वर्मावच्छिन्नत्वमनौपधिकत्वमित्यर्थस्तु न कोपि दोष इत्यव
धेयं॥ नापीति॥ साध्यव्यावतामप्यभिचारियावद्भाववदव्यतिरागतामप्यभिचारित्वतावद्भाववदव्यति
त्वे साधनसामानौपधिकत्वमित्यर्थः॥ सोपाधितु साध्यमुपाधेरव्यापनौपधिकरित्वसाधने तदव्यभिचारी
नित्यवच्छेदरतिभावः॥ तर्हि लाघवात्साध्यव्यभिचारित्वमेव तदव्यतिरागतामप्यभिचारित्वसाधने तदव्यभिचारी
नयेति॥ केवलान्वयव्याप्तिरिति भावः॥ ननु तर्हि केवलान्वयव्याप्तिरिति भावः॥ तदव्यतिरागतामप्यभिचारित्वसाधने तदव्यभिचारी
रोहित्वेति चेन्न॥ अत्रापि केवलान्वयसंज्ञैव ह॥ तादवस्थात्॥ तत्र हि साध्यस्य प्रमेयत्वादेर्यदस्य ताभाववदव्यति
त्वं॥ तादृशधर्माप्रसिद्धेरिति हृदये॥ सीलावती दारवृक्षाणामाश्रयानि यकरोति॥ नापीति॥ साध्यव्यापनौपधिकत्वमित्यर्थः॥
तो त्वं ताया॥ तथाच काल्पनिककल्पे विशिष्टेन सर्वेण तियावत्॥ अत्र कास्य साधनेन साध्यस्य सामानाधिकरण्य
यस्य साधनसामानाधिकरण्यधर्मस्य बाविवक्षितं॥ अथेकैर्मनसाधनेन साध्यस्य सामानाधिकरण्य

तुलितत्वादित्येवदूषणं सारं ॥ सर्वत्र सत्त्व एतत् ॥ सर्वत्र साध्यं साधनं त्वद्यदित्येव सारं इत्यर्थः ॥ व्याप्तिरित्युक्तं
 त्वेनेति ॥ व्याप्तिरित्युक्तं त्वेनेति ॥ तदनुमितिजननी भूत परामर्शविषयता वच्छेदक व्याप्तिप्रतियोगित्वेति
 तदनुमितौ साध्यत्वं तादृशव्याप्त्या अयत्वं तदनुमितौ साधनत्वमिति भावः ॥ ननु साध्यत्वं साधनत्वमन्य
 धेवनिर्वाणमित्यत आह ॥ साध्यत्वे हीति ॥ सिद्धिर्मात्रमिति ॥ तदनुमितिविधेयत्वं तदनुमितौ साध्य
 त्वमित्यर्थः ॥ सिद्धाधीन्येति ॥ तदनुमितिजननी भूतसिद्धाधीन्या विधेयत्वं तदनुमितौ साध्य
 साध्यत्वमित्यर्थः ॥ यद्यपि द्वितीये सिद्धाधीन्येति विधानात् तदनुमितौ साध्यत्वं तदनुमितौ साध्य
 ह्यदुषणं तदनुमितौ ॥ महानसीयवन्त्विति ॥ वद्विद्व्याप्यधर्मवान् न्यवर्तते तिसामान्यतः परामर्शेन ननु
 साध्यापर्वतीयवन्निमात्रविषयानुमितिसिद्धादनुमितिव्यतिविधेयत्वस्य महानसीयवन्त्वभावतत्र तस्या
 साध्यत्वप्रसंगः ॥ एवं वद्विद्व्याप्यधर्मवान् न्यवर्तते तिसामान्यतः परामर्शेनैव पर्वतीयवन्त्वनुमितिर्मेजा
 यतामिति सिद्धाधीन्या सद्काराज्जनिताया पर्वतीयवन्निमानित्यनुमितिसिद्धजननी भूतसिद्धाधीन्या
 याविषयत्वस्य महानसीयवन्त्वभावतत्र तस्याः साध्यत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं ॥ साधनत्वमपि
 न सिद्धि कारणत्वं ॥ लिङ्गकारणत्वस्य निरूप्यत्वादिति बोध्यं ॥ यद्यपि वद्विद्व्याप्यधर्मवानितिसामान्य
 परामर्शेनैव पर्वतीयवन्निमात्रविषयकानुमितिरिति वा सिद्धा ॥ सामान्यविशेषणवद्विद्वत्त्वरूपेण महानसी
 यादिवन्निमानेपि बाधकाभावात् ॥ ननु यत्र महानसीयादिवन्त्यादौ बाधकाने तत्रैव सामान्यपरामर्श
 र्हात्पर्वतीयवन्निमात्रमानसंभव इति वाच्यं ॥ बाधकानेति वद्विद्वत्त्वरूपेण ॥ ननु वद्विद्वत्त्वरूपेण ॥ प
 र्वतीयवन्त्यातिरिक्तवद्विद्वत्त्वरूपेण वा ॥ नाह ॥ तत्सत्ये पर्वतीयवन्नेरविभाना संभवात् ॥ नोभौ ॥ स

राम
३१

यत्र-मानप्रकारकबाधकानस्येव प्रतिबंधकतया तत्त्वत्वेपि वद्विद्वत्त्वरूपेण महानसीयवन्त्यादिमानसंभवात्
 ननु ॥ एवं वद्विद्व्याप्यधर्मवानितिसामान्या परामर्शेनैव पर्वतीयवन्त्वतिरिक्तवन्त्वभाववान्यवर्तते इति बाध
 कानसद्कारा व्यापकतानवच्छेदकपर्वतीयवन्निमात्रकारेण पर्वतीयवन्नेरनुमितिः ॥ तत्राधिकवद्विद्वत्त्वरूपेण स
 र्वस्ववन्नेरवर्षमाने सामान्यसत्त्वात् ॥ अनुमितेर्द्विविधविषयत्वस्यैव सत्त्वात् ॥ अतएव वद्विद्व्याप्यधर्मवा
 न्यवर्ततः पर्वतो वद्विमानितिसिद्धात्मक परामर्शेनैव पर्वतीयवन्त्वतिरिक्तवन्त्वभाववान्यवर्तते इति बाधक
 कारेण पर्वतः ॥ पर्वतीयवन्निमानितिनानुमितिः ॥ तादृशबाधकानन्यानुमितेर्वद्विद्व्याप्यधर्मकतावच्छेद
 कधर्मावच्छिन्नविधेयताकल्पने यमेन व्यापकसामान्यविरहात् ॥ तथापि यत्रोद्बोधकमदिन्द्रावद्विद्वत्त्वरूपेण ॥
 पर्वतीयवन्निमात्रविषयकस्मरणत्मा क परामर्शस्तत्रैव सामान्य परामर्शेनैव पर्वतीयवन्निमात्रविधेय कानु
 मितिसंभवः ॥ विशेषणज्ञानाभावेन वद्विद्वत्तरभाना संभवात् ॥ ननु विशेषणं शेषान्याप्रकारकविशिष्टप्र
 त्यक्षं विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेपि सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ तद्हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं ॥ सर्वत्र विशिष्टावभव
 एव विशेषणज्ञाने हेतु इति सांप्रदायिकमतं नैतदभिधानात् ॥ यद्वा पर्वतापवद्विद्वत्त्वरूपेण जायते तदप्यवद्वि
 कल्पने च मोक्षमिति मोक्षज्ञानस्य पर्वतीयवन्त्वतिरिक्तसिद्धौ प्रसिद्धकतया तत्त्वत्वं तादृशं सामान्य पराम
 र्शेदपि पर्वतीयवन्निमात्रविषयकानुमितिसंभवः ॥ केचित्तु वद्विद्व्याप्यधर्मवान्यवर्ततः पर्वतो वद्विमानितिसि
 द्धात्मकः परामर्शस्ततः पर्वते पर्वतीयवन्त्वनुमितिर्जायतामिति सिद्धाधीन्या तत्रैव सामान्य परामर्शेदपि प
 र्वतीयवन्निमात्रविषयकानुमितिसंभवः ॥ सिद्धेः प्रतिबंधकतया वद्विद्वत्तरभाना संभवादि स्यात् ॥ ननु वद्वि
 यदवद्विद्वत्त्वरूपेण व्याप्यधर्मवान्यवर्तते इति परामर्शः ॥ पर्वतः पर्वतीयवन्नेरवद्विद्वत्त्वरूपेण व्याप्यधर्मवानितिसि

त्वात् ॥ तत्रानुपपत्तौ भविष्यति ॥ अधिकरणत्वं च संबंधित्वमात्रेण तादात्म्यादिवत्प्रतियोगिकसंबंधे
 न हेतुतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुत्वधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः ॥ संबंधित्वं च तद्वर्तित्वं च तद्वर्तित्वं
 नियामकनियामकसंबंधमात्रनिरूपितः संबंधिमात्रसाधारणो धर्मधर्मिभावस्य स्वरूपसंबंधविशेषः ॥
 न तां धारमात्रवृत्तिः ॥ अतएव चागृहीतसंसर्गकधर्मधर्मिभावो चैरेकज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वमिति धर्मिभा
 सकाः धर्म्यापाद्यदस्पृष्टानं चैव न स्पृधनमिषादिविषयित्वस्वत्वाद्वृत्त्यनियामकसंबंधसंसर्गकविशि
 द्धमत्युक्ताहेतुत्वस्याव्याप्यते ॥ एतेन हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वधिकर
 णत्वविवक्षणे वृत्त्यनियामकसंबंधेन हेतुताया प्रव्याप्तिस्तार्दृशहेतुतासंबंधित्वमात्रविवक्षणे च द्वयवि
 शिष्टसत्त्वादितात्पर्याव्याप्तिः तद्वच्छागुणहेतुविशिष्टसत्त्वानि हेतुताधारताविरहे पितसंबंधितायाः
 सत्त्वादित्यपि निरस्तं ॥ विशिष्टनिरूपिताधारतावद्विशिष्टनिरूपितायाः धर्मिता परतन्मत्वाः संबंधि
 ताया अपि विवक्षितताया गुणधर्मसत्त्वात् सत्तावानुरूपत्वादित्याद्ये द्वयत्वाद्यधिकरणे महत्त्वसाहे ॥
 काजिकविशेषणतादिना वर्तमानस्य सत्त्वादि सामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव सत्तात्वादिक
 मित्यव्याप्तिः ॥ एवं कपिसंयोगात्तद्वृत्तत्वादित्याद्ये प्रव्याप्यवृत्तिसाध्यकसत्त्वे ॥ तावद्व्याप्ति
 श्रवसाध्यासाध्याभावस्यापि निकृष्टहेतुसमानाधिकरणत्वादतः प्रतियोग्यसमानाधिकरणे
 ति पक्षः ॥ धर्मस्य हेतुविशेषणं ॥ तथा न स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
 हेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वेन केनापि संबंधेन वर्तमानो योभावस्तत्प्रतियोगितात
 वच्छेदकं हि संप्रति ॥ स्वपक्षमभावपरं ॥ न च साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्नैव व्याप्यवृत्ति साध्यकत्वं ॥

नेह विशेषणं सफलं ॥ अनादीय विशेषणता विशेषसंबंधेन साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यी
 प्रतियोगित्वतएव वच्छेदकत्वात्तरावच्छेदकसंबंधेन वा हेतुत्वधिकरणवृत्तित्वविशेषणदेव साध्याभा
 वस्य पक्षकपंचित्संबंधेन हेतुत्वधिकरणवृत्तित्वमात्रव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तेर्विरणसंज्ञता
 दित्तिवाच्यं ॥ तत्राप्येतद्विशेषणानुवाहने साध्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं न वेण हेतुसामानाधिकरण
 धर्मे नुप्रित्यनुव्याप्यते ॥ हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायां साध्यत्ववच्छेदकावच्छेदकत्वग्रहे
 तादृशप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वाभावश्च संज्ञतावच्छेदकत्वसत्त्वोत्प
 माणमुक्तातथैव विवक्षणीयत्वादिति भावः ॥ स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेन स्वप्रतियोग्याधि
 करणेन केनापि संबंधेन वर्तते यत्तद्वत्त्वं संयोग्यसत्त्वादित्याद्यवृत्तिव्याप्तेः सत्तायाः द्वये संयोग्याभा
 वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् किंतु स्वप्रतियोग्यधिकरणेन केनापि संबंधेन वर्तमानत्वसत्ता
 यान्नायः ॥ तथा च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्ताया गुणधर्मवैव संयोग्यसामानाधिकर
 णपात्यंताभावपक्षमो नास्ति व्याप्तिः ॥ एतेन हेतुतावच्छेदकत्वादितादृशाभावव्याप्तिः ॥ यदत्रा
 धवप्रतियोग्यसमानाधिकरणं तेषां मित्यापि निरस्तं ॥ सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सा
 माय्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ न चैवं वैदूर्याप्यवृत्तितया यद्विमानधर्मादित्याद्यव
 व्याप्तिः ॥ हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यापि धर्माद्यवच्छेदेन प्रतियोगिसा
 माय्यत्वात् न च साध्याभावस्य धर्माहेतुतादित्तिवाच्यं ॥ स्वप्रतियोग्यधिकरणवर्तमानत्वसा

3- मान्याभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वात्॥
इत्येवमपिमान्ध्रमादित्यादेवन्त्यादिसामान्याभावस्यप्रतियोग्यधिकरणत्वसित्वाभावविशिष्टहे
तुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुः हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वमेवाप्रसिद्धमतेः॥ भावांतरस्ये
वलक्षणघटकत्वान्नात्याति॥ केचित्तुप्रतियोग्यसमाकांक्षाधिकरणत्वमन्यनाभावविशेषणं
नचेवंकपिसंयोगीएतदुक्तत्वादिस्थाहेअप्यतिस्वरूपा॥ संयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारण
यसामानाधिकरणस्याप्यव्यवहितत्वात्सुपगमस्याविरपकतयाहेतुसामानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्या
विगुणाद्येप्रतियोग्यसमानाधिपूरणत्वात्तदित्यन्त्यं॥ सप्रतियोग्यसामानाधिकरणपविशिष्टेऽभावे
हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वादित्याहुः॥ तदसत्॥ विशिष्टस्यानतिरिक्ततयागुणाध्वस्यत्वाव
शिष्टसत्तामागुणादिरत्तित्वव्यतिथेगिमप्यनाधिकरणभावविशिष्टकपिसंयोगाभावस्याप्येनदु
क्तत्वात्॥ नचहेत्वधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरणभाववत्त्वविवक्षित
मेतद्भावादेवहेतुसमानाधिकरणत्वपदमितिवाच्यं॥ कुस्त्विकल्पनापत्तेः॥ वस्तुतस्तप्राप्ति
योग्यसामानाधिकरणत्वंनप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावात्॥ सत्ताप्यगुणेतत्संयोगाभावप्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वमितिप्रतीतेर्गुणादेसत्ताविहतांहरस्यसामानाधिकरणत्वस्यवच्छेदकता
संबंधेनाभावविशिष्टकतयासामानाधिकरणस्याप्यव्यवहितत्वेमात्रादेवसंयोगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः
किंतुप्रतियोग्यनधिकरणेनवेनापिसंबंधेनननुत्तमानत्वंनदपिहेतुविशिष्टत्वंनत्वभावविशेषणंकपिसं॥

प्रेमिणस्तदुक्तत्वादित्यादावव्याप्तेः॥ तादृशस्यहेतुसामानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्यापिप्रतियोग्यनधि
करणगुणादिवृत्तित्वादिशिष्टस्यानतिरिक्ततयाप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनाकस्यहेत्वधिक
रणवृत्तित्वाविवक्षणेप्यतिस्तारात्॥ नचनिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्यहेतुविशेषणत्वेपिवद्वि
रव्याप्यवृत्तितयावद्विमान्ध्रमादित्यादावव्याप्तिः॥ धर्माधर्मादिसामानाधिकरणवृत्तादिसामान्या
भावस्यापिप्रतियोग्यनधिकरणधर्मावयवादेवतेः॥ कपिसंयोगीएतद्विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्या
प्तिश्चनिरुक्तहेतुसमानाधिकरणेयोऽभावकपिसंयोगसामान्याभावविशिष्टस्यानतिरि
क्ततयातत्प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिरत्तित्वपिहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुस्तत्प्रतियोगिताव
च्छेदकत्वात्कपिसंयोगत्वस्येतिवाच्यं॥ निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वात्॥ एवंचवद्विमान्ध्रमात्कपिसंयो
गिएतद्विशिष्टसत्त्वादित्यादेवद्विकपिसंयोगादिसामान्याभावस्यप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्व
विशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमित्यभावात्
रस्येवलक्षणघटकत्वान्नात्याति॥ एवंचप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वहेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेतुता
वच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणत्वत्रयेनवेनापिसंबंधेनवर्तमानोयोगावस्थभावात्तानिक्वर्वा॥
प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्यैवप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेत्वधिकरणत
यावृत्तित्वपर्यंतानुधावनेगौरवात्प्रयोजनभावात्॥ अत्रप्रतियोग्यनधिकरणत्वंप्रतियोगि

तावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगितत्वे हेतुत्वविशेषप्रतियोगिसंबंधितत्वं प्रपञ्चान्नानवच्छेद
 त्वादिमान् धर्मादित्यदौ समवायेन ज्ञानवन्तादेः साध्यताया मिद्वान्नं रजोयत्वा दित्यदौ कणमि
 कसंबंधेन वाच्यत्वादेः साध्यतायां कति आत्मापत्तेः । हेतुसमानाधिकरणस्य समवायसंबंधावच्छि
 न्नज्ञानवन्त्या घजायस्य काविकसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वा घजायस्य च विषयत्वसंबंधा विशेषा
 एताविशेषसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरणमित्यत्रायांतरमेव तादृशतत्वातिप्रो
 गितानवच्छेदकत्वात् ज्ञानत्ववच्छिन्नवाच्यत्वादेः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेः अस
 त्वमूर्तत्वो जयवान्मूर्तत्वा दित्याद्यवतिष्ठान्त्यापत्तेः । हेतुसमानाधिकरणस्य विशिष्टस
 त्तावच्छिन्नाभावस्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरण
 मित्यत्रायांतरमेव तादृशतत्वातिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति । असत्त्वादेः विषयिता दित्यनि
 याप्रकसंबंधेन धरादेः साध्यतायां ज्ञानत्वादिहेतौ विषयितादिदिसंबंधावच्छिन्नघसंज्ञा
 वस्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणप्रसिद्धा । तिव्याख्यापत्तिरतो । धिक
 रणत्वमपहायसंबंधित्वानुधावनं । केचित्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसं
 बंधेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य संबंधितत्वं तावतापि ज्ञानवान्मूर्तत्वादि
 त्याद्यवतिष्ठान्तिवारणमनन्यादित्याहुः तस्मात् विषयित्वव्यापिकविशेषणत्वादिसंबंधेन
 धरादेः साध्यतायां प्रतियोगित्वमपहायत्वादिहेतावभासापत्तेः हेतुतावच्छेदकसंबंधे

नरेत्वधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकविषयितादिसंबंधेन भावमानस्यैव प्रतियोगिसंबंधितपाता
 दृष्टाप्रवाप्रसिद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तथात्वाभिधाने तु संबंधितरावच्छिन्नाभावमाहा
 येव प्रसिद्धिरित्युपपन्नं । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक
 संबंधेन बोध्यं । तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जाते दित्यादेहेत्वधिकरणस्य गुणकर्मदिः
 स्वरूपसंबंधेन गुणकर्मान्यत्ववत्तः सत्तादेः समवायसंबंधेनाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः ननु त
 याध्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधित्वं किं प्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नस्य यस्य कस्य
 चिदसंबंधित्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा प्रतियोगितावच्छेदकप
 र्तिविदवच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा आधेकपिसंयोगा एतदुक्तत्वादित्याद्यवभाति । क
 विसंयोगत्वावच्छिन्नयत्वेचित्तकविसंयोगासंबंधित्वादेतदुक्तस्य हिता येव हिमान् धर्मा
 दित्याद्यवसंजयापत्तः एवंविधाजावो नास्तियस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंब
 धिहेतुत्वसंबंधीपर्वतादिकं जयत्वा घजावेति हस्याकाराभावादित्तेदस्यात्राधिकरण
 काभावेनाधिकरणस्वरूपतया आकाशाजवादिरपि जलत्वा घजावप्रतियोगीतत्वं संब
 धित्वात्पर्वतादेः । न च इत्यत्रा घात्मकत्वरूपान्नाव एव तादृशः प्रसिद्धरतिवाच्यः । जायस्या
 पितृसमानाधिकरणज्योत्यान्नावच्छिन्नत्वान् । तदेदस्य वा अधिकरणस्वरूपान्नतिरेकितपा
 अन्योन्याभावरूपप्रतियोगिसंबंधिहेतुसंबंधित्वात् । अतो न्यायवाच्यताजावस्याधिक

२७
 वधि एकत्वात् विशिष्टस्यावच्छेदकत्वेन द्वैतकतया विशेष्यस्यावच्छेदकत्वात्। अथानवच्छे
 दकत्वं पर्याप्त्यारम्भसंबंधेनावच्छेदकताभ्रमत्वं तन्मात्रं द्वित्वादि केकेवलं नमस्तु न सायत्नं चि
 शिष्टं द्वित्वाध्वच्छिन्नप्रतियोगिताया अभवच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणमतो नासंज्ञकः। नचत
 थापिदं डिमान्दं डि संयोगादित्यादिना नावच्छिन्नसाध्यातावच्छेदकत्वेऽप्याति साध्यातावच्छेदकी भ्र
 तानो मदी सामेवदं अक्षीनां चालनी न्यायेनदं डि संयोगवच्छिन्नतत्तदं डावच्छिन्नप्रतियोगिताकत
 तदं ध्यातावच्छिन्नप्रतियोगिताया स्तादृशा भवच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणत्वादिनिवृत्त्यर्थं ॥ जात्यस्यैवं
 ओषा ध्यातिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयादं अक्षीनां पर्याप्त्यारम्भसंब
 धेनावच्छेदकतवत्त्वविरहात् ॥ तत्तदं इत्योदयोरप्यवश्यमवच्छेदककारिप्रविष्टत्वादिनिवृत्त्यर्थं
 लयासतिमहानसीयत्वविशिष्टवद्विमान् धमादित्यादावतिव्याप्तेर्वद्वित्वस्य पर्याप्त्यारम्भसंब
 धेनावच्छेदकताभ्रमत्वं तन्मात्रं मरुतसीयत्वं च विशिष्टवद्वित्वस्य पितृयात्वात् प्रमानसीयः।
 त्वविशिष्टवद्वित्वस्य वद्वित्वानतिरिक्तत्वात् तदं डिमान्दं डि संयोगादित्यादावतिव्याप्तेर्वजात्यारं
 ओषा ध्यातिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया साध्यातावच्छेदकी भ्रतानो
 दं अक्षे रपि पर्याप्त्यारम्भसंबंधेन तदं डि संयोगादित्यादावतिव्याप्तेर्वजात्यारं
 छेदकसंबंधेन स्यावच्छेदकवच्छिन्नसाध्यातासंबंधे निरुक्तहेतुसंबंधे विकल्पायाप्रतियोगितातत्तत्
 प्रतियोगितासामान्येयस्यैव पर्याप्त्यादावच्छेदकता कत्वाभावस्तस्मात्तद्विच्छिन्नसाध्याताधिकरणस्य।

विवक्षितत्वात् कत्रयेन रूपेण स्यात्साध्यातावच्छेदकत्वं तत्र तेन रूपेण तेनैव परमपदेन साध्यातावच्छेदकत्वं
 डिमान् धमादित्यादौ धमवन्निष्ठमहानसीयवद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिता
 याः महानसीयत्वविशिष्टवद्वित्वपर्याप्त्यावच्छेदकता कत्वेऽपि भ्रुवद्वित्वस्यैव साध्यातावच्छेदकत
 या भ्रुवद्वित्वपर्याप्त्यावच्छेदकता कत्वाविरहात्संज्ञकः महानसीयत्वविशिष्टवद्विमान् धमादि
 त्यहोचधमवन्निष्ठमहानसीयवद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिताया स्तादृशाप्रति
 योगिता तर्गतयाः साध्यातावच्छेदकी भ्रतानो महानसीयत्वविशिष्टवद्वित्वपर्याप्त्यावच्छेदकता
 कत्वात्तद्विद्वत्ति ॥ एवं तदं डिमान्दं डि संयोगादित्यादौ दं डि संयोगवच्छिन्नतत्तदं डावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताया स्तादृशाप्रतियोगिता तर्गतायाः भ्रुवद्वित्वस्यैव साध्यातावच्छेदकता कत्वाभाववत्त्वसितदं
 त्वविशिष्टतदं इत्येकेरेव साध्यातावच्छेदकतया तादृशतदं अक्षि पर्याप्त्यावच्छेदकता कत्वात्ता
 त्विद्वत्ति ॥ एवं तेनैव व्याप्यजातिमहान् रव्यसमवायित्वादिना नाजातिसाध्यातावच्छे
 दकत्वेऽप्याति साध्यातावच्छेदकी भ्रतानो सवसंभ्रमत्वव्याप्यजातीनां चालनी न्यायेन
 व्यसमवायिनिवर्त्तमानस्य स्वरूपतः पृथिवीत्वजजत्वादिरूप इत्यव्याप्यतत्तत्तात्पवच्छि
 न्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणत्वात् ॥ जात्यस्यैव ओषा ध्याति
 रिक्तपदार्थस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतानस्यैव गमादित्यपि परास्तं ॥ महानसीयत्वविशिष्टवद्वि
 मान् धमात्तदं डिमान्दं डि संयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय यथोक्तविवक्षायाः भावः

३२ भा. साध्यतावच्छेदक कालिक संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्ना संबंधि निरुक्त हेतु संबंधि कारकं प्र
 तियोगिताया प्रवाप्तिसिद्धत्वात् निरुक्त हेतु संबंधि नो महाकायस्य कालिक संबंधेन दत्तमिमात्रस्यै
 वाधारत्वात् न च कालिक संबंधावच्छिन्नगगनाय भावप्रतियोगितेव तादृशी प्रसिद्धे तस्यां स्वावच्छे
 दक कालिक संबंधेन स्वावच्छेदकगगनत्वा प्रवच्छिन्ना संबंधित्वस्य हेतु संबंधि कारकं काये सत्त्वा
 त् महाकायस्य गगनाय संबंधित्वादि निगमं न कालिक संबंधेन गगनाय हेतुत्वेन न संबंधेनागगनत्वा ध
 वच्छिन्न संबंधेनाप्रसिद्धमित्युच्यते अथ कालिक संबंधावच्छिन्नगगनाय भावप्रतियोगितामाह
 यप्रसिद्धसंभवत् किंच घटवान् नित्यज्ञानत्वादित्याद्यै विवक्षिता संबंधेन घटादिसाध्यै वि
 वक्षिता संबंधावच्छिन्नगगनाय भावप्रतियोगितामाह पापिनप्रसिद्धसंभवत् विषयवत्तयाग
 गनादेरपि नित्यज्ञाने सत्त्वादिति। मैवं ॥ स्वावच्छेदक संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसमान्या सं
 वंधि निरुक्त हेतु संबंधि प्रतियोगिता सामान्ये साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नसमवर्तन
 इत्यप्यतिवच्छेदकत्वात् न यान्नावस्तु च भवितुं न स्यात्तानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ २४ ॥ च
 घटवान् कायपरिमितत्वादित्याद्यै समवायादिसंबंधावच्छिन्नघटावभावाप्रतियोगितामाह ये
 वप्रसिद्धिः एतेन घटत्वात्तावदान्परत्वादित्यादावव्याप्तिः परत्वं समानाधिकरणा स्यात्ता
 भावादेर्घटत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया घटत्वाभावत्वात्तावच्छेदकत्वात् ॥ अत्राधिकरण

३३

३८

काभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितयागोत्याभावादिति ॥ २५ ॥ घटत्वाभावनेर
 स्य गोत्याभावादि स्वरूपत्वेन घटत्वाभावस्याधिकरणत्वाभावादिप्रतियोगित्वात् ॥ न त्वसिपेगिताय
 के स्वावच्छेदकतादात्म्य संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्ना संबंधित्वस्यापि हेतु संबंधि निरुक्तत्वात्
 प्राप्तां दूषणमप्यपास्ते ॥ त्वप्रतियोगितायुक्ते घटत्वाभावावच्छेदकत्वोपि साध्यतावच्छेदकसं
 वंधावच्छिन्नत्वभावेनोक्त्या भाववत्त्वात् ॥ अप्येवमपि घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्याद्यै नित्यनिय
 मकविषयिता संबंधेन साध्यतायामव्याप्तिः नाद्यत्वातिरिक्तरूपनिधामक संबंधिमात्रस्या
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्र साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात् ॥
 यदि चरत्यनियामकविषयिनादिसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि घटवत्ताना
 त्पताभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमस्येवेति अत्रावप्रतियोगितावच्छेदकता
 यामेव तदवच्छिन्नत्वमसिद्धमित्युच्यते तथा चिदत्यनियामकविषयितादिसंबंधेन साध्यता
 यां घटवत्तज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यनियामक संबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
 तत्त्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायां विषयिता संबंधात् अत्र न त्वघटत्वायवच्छिन्नत्वो
 क्त्या भाववत्त्वादिति चेन्न ॥ इति नियामक संबंधवत्तत्त्वनिधामक संबंधस्याप्यभावप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वात् न चैवमपि तादात्म्य संबंधेन साध्यतायां घटवत्तत्त्वादित्यादावव्याप्तिः ॥ म
 लोकलक्षणवाक्ये सैताभावपरसत्त्वेनात्यंताभावत्वमिरूपितप्रतियोगितत्वात्तादात्म्यत्वात्

20

नद्विधावच्छिन्नप्रतियोगितायुक्ता नामवच्छेदकत्वेन तत्र प्रतियोगितायुक्तयो नूता एवाप्रतिषेधो
 ४२ कित्ता सामान्यो तर्गता हेतु संबंधिनः पर्वतादेरात्मा काशादेश्वत्तवच्छेदक संबंधेन तद्वच्छेदक
 वद्विधावच्छिन्न संबंधित्वात् । अपितु विषयित्वकालदिक निरूपित विशेषणत्वादिसंबंधा
 वच्छिन्नवद्विधराधना वप्रतियोगितेयतादृशप्रतियोगिता सामान्यो तर्गता तत्र च साधिता
 वच्छेदक संबंधाग संबंधावच्छिन्नत्ववद्विधावच्छेदकत्वो जयाभावसत्त्वान्ता आगतिरिति वाच्यं ॥
 विशेषप्रतियोगितानामेव सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे स्यावच्छेदक संबंधेन स्वावच्छेदकय
 त्किंचित्कर्तृवच्छिन्ना संबंधित्वमेव हेतु संबंधित्वेति विशेषणं वक्तव्यं । अस्या धर्मवत्त्वं
 वद्विधेत्येते प्रतिआति संबंधीग संबंधावच्छिन्नधर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायुक्तानां स्व
 स्वावच्छेदक संबंधेन स्वावच्छेदकत्वसत्तादिरूप सामान्यधर्मवच्छिन्न संबंधेनैव नि ॥
 जितहेतु संबंधित्वेति विषयित्वसंबंधावच्छिन्नधर्मवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितायुक्तानां ४२
 मेव स्वावच्छेदक संबंधेन स्वावच्छेदकत्ववच्छिन्न संबंधित्वमेव हेतु संबंधित्वसत्तावच्छेदक ।
 संयोग संबंधावच्छिन्नत्व धर्मत्वावच्छेदकत्वो जयाभावसत्त्वान्ता ॥ इत्थं च वद्विधान् धर्मादि
 त्वादी तत्तद्विधावच्छिन्नप्रतियोगितायुक्तानामपि तद्वद्विधिरूप पत्तिं चित्स्वाव
 च्छेदकावच्छिन्ना संबंधेन वत्त्वं धर्म संबंधित्वमातिर्दुर्विरचित आह । धर्मवताति । एष
 कति संतमेको ग्रंथः । इत्युपनीतेरिति । वद्विधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशेष्यताव

[illegible]

२५

तानवच्छेदकवन्तित्वावच्छिन्नतत्तद्वन्ति नासमं तत्तद्रूपस्य सामानाधिकरण्यं वन्तित्वधर्मत्वरूपेण तत्तद्वन्ति तत्तद्वन्ति म
 कोऽस्ति ॥ वन्तित्वरूपेणापि अयोगो लको यवन्ति व्याप्यो न धर्म इत्येव विशेष एतत् ॥ अन्यत्सर्वं पूर्ववदिति दिव्यं भवे
 बलका एव यपक्षे इत्यतत्त्वा वच्छिन्नविधेयिकाद्ये इत्यतत्त्वनिर्वादि रूपेणानुमितिः सर्वत्रैव स्यात् ॥ न तु कदाचित्
 पि स्वरूपतो इत्यतत्त्वादि विधेयिकाद्ये इत्यतत्त्वनिर्वादि रूपेण एतयोर्द्वयोरेव साध्यतायच्छेदकघटितत्वात् ॥ न च साध्यताव
 छेदकघटितत्वे प्येतयोरेवज्ञाने इत्यतत्त्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्वरूपतः इत्यतत्त्वादि विधेयकानुमितावपि हे
 तुः इत्यतत्त्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यैव कार्यत्वावच्छेदकोत्वादिति वाच्यं ॥ तथा स
 ति इत्यतत्त्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यैव कार्यत्वावच्छेदकोत्वादिति वाच्यं ॥ तथा स
 जनकाभूतस्य स्वरूपतो इत्यतत्त्वादिज्ञानस्यापि सर्वत्र सत्त्वादिति चेन्न ॥ स्वरूपतो इत्यतत्त्वादि विधेयकानुमितित्वे
 के धेयो इत्यतत्त्वानि त्यादि स्वरूपाया एव इत्यतत्त्वावच्छिन्नविधेयकानुमिते सर्वत्राभ्युपगमादेतदस्वरसेनैव वा
 न्यो न्याभावगर्भलक्षणंतरसाद् ॥ यत्समानाधिकरणेति ॥ यत्तदेतत्त्वमित्यतः परं यद्वन्नभवति यदधिकरणं न भ
 वति यत्तदसाध्य परं वन्ति मान् धर्मात्सत्तावान् इत्यतत्त्वात् रत्यादौ यतिरेति साध्यके साध्यभूते सा मान्या
 सो वत्तमाने साध्यवदयो न्याभावमादा यति वारणाय हेतुसामानाधिकरण्यमन्योन्याभावविशेषात्तच्च हेतु
 तावच्छेदकसंबंधेन यद्वत्तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसंबंधितत्रवत्तमानत्वं तेन वन्ति मान् धर्मादि साधो धर्माव
 यथादौ वन्त्यादि म दन्योन्याभावस्य यत्तावत्पि नास्ति ॥ न वा इदं गुणव्यभिचयविशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्ता
 धिकरणे गुणदो इत्यतत्त्वादि मतो न्योन्याभावसत्त्वेति अस्ति ॥ तादात्म्यादिद्वयनियामकसंबंधेन हेतु
 तावत्तावच्छिन्नवारणयाधिकरण्यमपरायसंबंधित्वप्रवेशः ॥ यत्तमानत्वं च विशेष एतादृशिशेषसंबंधेन हे

व्या

साध्यप्रतियोगिकाभाववन्ति साध्वीयप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वात्तरावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं ॥ तेन सत्तावा
 न्न जाते रित्यादौ हेतुधिकरणे ज्ञानादौ विधेयि त्वकालि वृत्तिशेष एतावत्तावच्छिन्नसंबंधेन सत्तादिमतो न्योन्या
 भावस्य तावत्पि नास्ति ॥ यदि च वक्ष्यमाणमुक्त्या प्रति योगिभिन्नत्वे निरुक्तहेतुसंबंधिनः प्रतियोगि
 निरूपितत्वे वावर्तमानत्वस्य विशेषणमुपादयेत्तदा तु वत्तमानत्वे येन केनचित् संबंधेनैव ग्राह्यं न तु संबंधे ध
 विशेयानि वे शनायं वन्ति मान् धर्मादि दवाद्यं ज्ञेयत्वादि त्यादौ वन्त्यादि मतः ॥ संयोगादि संबंधेनात्यंताभावस्य
 हेतुसमानाधिकरणत्वात् ॥ प्रसंभववारणाय न्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावाभार्थमन्योन्याभावप
 दं यथाश्रुते तु अत्यंताभावस्यापि स्वावच्छिन्नभेदात्तद्वत्तया न्योन्याभावत्वेन दोषतादवस्थात् ॥ ननु तथापि
 वन्ति मान् धर्मादि साधो सर्वासाधेवसाध्यवच्छिन्नां चाधिनीत्यायेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणस्य तत्तद्वन्ति
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका न्योन्याभावप्रतियोगित्वात् ॥ तादृशव्यसज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका न्यो
 न्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वा साधो संभवः ॥ न च निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं य
 त्मसाध्यते न्यसंभेसाध्यानाधिकरणं विवक्षितमिति वाच्यं ॥ तथापि वन्ति मान् धर्मात्सत्तावान्जातिमत्तादि
 दित्यादौ वन्त्यादि निरुक्तहेतुसमानाधिकरणतत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवन्त्यादि मत्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिताका न्योन्याभावस्य वन्ति घटो भयावच्छिन्नप्रतियोगिताका न्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासं
 भवतादवस्थात् ॥ अथानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्यारव्यसंबंधेनावच्छेदकत्वात् ॥ न च तथापि वन्ति मान् धर्मा
 दित्यादौ सर्वासाधेवसाध्यवच्छिन्नां चाधिनीत्यायेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिताका
 दकतापयो स्पधिकरणत्वा दित्यादि दुर्वरे वेति वाच्यं ॥ ज्ञात्परवदोपपत्तिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभिव

[illegible]